

Priliv stranih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu – osvrt na ulaganja iz arapskog svijeta

Amel Kovačević

1. Uvod

Bosna i Hercegovina (BiH) je od svog osamostaljivanja doživjela značajne promjene. Početkom 1990-ih došlo je do brutalnog uništavanja ekonomskih potencijala bh. društva, što je industrijaliziranu ekonomiju BiH vratilo u predindustrijsko doba. Uništeni su privredni kapaciteti, pobijeni i rastjerani ljudski resursi, pokidane poslovne veze, izgubljeno znanje i vještine neophodne za ekonomski razvoj. Također, ubrzo poslije rata, BiH je prošla kroz tranzicijski proces, tokom kojeg su preostali preživjeli privredni kapaciteti doživjeli sporu i neučinkovitu vlasničku transformaciju iz društvenog u privatno vlasništvo, ostavljajući iza sebe industrijska groblja i izrazitu nezaposlenost. Nedostatak adekvatne poslovne klime, slabašan potencijal domaćeg privatnog kapitala, visoka stopa nezaposlenosti, niska kupovna moć i kontinuirana politička kriza nisu omogućili da BiH ostvari svoje ekonomske potencijale zasnovane na geostrateškoj lokaciji, prirodnim resursima i vještoj i snalažljivoj radnoj snazi.

Strane investicije imaju značajnu ulogu u ekonomskom razvoju zemalja u tranziciji i zemalja u razvoju, budući da osiguravaju dodatni izvor finansiranja u uslovima nedovoljne akumulacije domaćeg kapitala. Strane investicije utječu na rast konkurentnosti cjelokupne ekonomije zato što omogućavaju prijenos tehnologija i poduzetničkih vještina. U uslovima nedovoljnih domaćih investicija, strane investicije povećavaju zaposlenost raspoloživih resursa, njihovu efikasniju iskorištenost, porast produktivnosti te efikasniju uključenost domaće privrede u globalne ekonomske tokove (Lipsey, 2004).

Ulaganja u Bosnu i Hercegovinu iz zemalja članica Arapske lige¹ bilježe rast u posljednjoj deceniji. Date investicije predmet su medijske pažnje te političkih igara bez potpunih informacija o namjerama i učinku arapskih ulaganja u BiH. Jedni podržavaju i često uveličavaju pozitivne efekte datih investicija, dok drugi iste osporavaju i tendenciozno dolaskom arapskog kapitala plaše domaću i stranu javnost u namjeri da ostvare svoje političke i ekonomske ciljeve.

1.1. Obrazloženje istraživanja

Gotovo da ne postoji naučna literatura koja istražuje arapska ulaganja i njihov utjecaj na bosanskohercegovačko društvo i ekonomiju, te stoga ova tema predstavlja istraživački izazov, posebno imajući u vidu tumačenje arapskih ulaganja kroz prizmu različitih političkih koncepata te opće osjetljivosti spram približavanja drugog i drugačijeg. Ovo istraživanje, prvi put u literaturi, identifikuje privredna društva u Bosni i Hercegovini s vlasničkim udjelima iz zemalja Arapske lige, te ih klasifikuje i analizira po zemlji porijekla osnivača, sektoru poslovanja, sjedištu, upisanom kapitalu, ukupnoj aktivni te broju zaposlenih.

1.2. Namjera istraživanja

Cilj ovog istraživanja je da utvrdi činjenice o ulaganjima u Bosnu i Hercegovinu iz zemalja članica Arapske lige kao i da uoči kratkoročne efekte, dugoročne implikacije te izazove koje data ulaganja nose. Istraživanje prvobitno analizira poslovnu klimu u Bosni i Hercegovini poredi je, na osnovu općeprihvaćenih indikatora kao što su indeks globalne konkurentnosti, indeks lakhoće poslovanja, međunarodni indeks vlasničkih prava te *Fraser* indeks ekonomskih sloboda, s podacima o direktnim stranim ulaganjima u zemlji i regionu dajući potom preporuke u cilju unapređenja investicijske klime.

1.3 Istraživačka pitanja

Ovo istraživanje ima namjeru da neposredno odgovori na sljedeća pitanja:

- Da li je poslovni ambijent u Bosni i Hercegovini atraktivan za strana ulaganja?
- Koje su najznačajnije prepreke dolasku stranog kapitala u BiH?
- Koje je reformske korake neophodno poduzeti radi unapređenja poslovnog okruženja u cilju privlačenja stranih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu?
- Kakvi su obim i struktura stranih ulaganja u BiH, s posebnim osvrtom na ulaganja iz arapskog svijeta?

1 Zemlje članice Arapske lige su Alžir, Bahrein, Egipat, Irak, Jemen, Jordan, Katar, Kuvajt, Libanon, Libija, Maroko, Oman, Palestina, Saudijska Arabija, Sirija, Sudan, Tunis i Ujedinjeni Arapski Emirati.

- Koji su i kakvi socio-ekonomski utjecaji arapskih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu?

1.4. Metode istraživanja

U ovom istraživanju korištene su sljedeće metode: klasifikacija podataka o privrednim subjektima, analiza datih podataka po različitim determinantama te induktivna metoda kroz zapažanja pojedinačnih slučajeva u cilju donošenja općenitih zaključaka. Također, koristili smo deskriptivni metod pri opisivanju posmatranih fenomena kao i metod kompilacije kada su u pitanju ranije obavljena istraživanja o globalnoj konkurentnosti i lakhoći poslovanja.

Klasifikacija i analiza sačinjene su na osnovu podataka o privrednim subjektima (naziv kompanije, zemlja porijekla osnivača, upisani kapital, ukupna aktiva, sjedište, sektor poslovanja i broj zaposlenika). Također, sačinjena je identifikacija najvećih i najuspješnijih kompanija iz date populacije s posebnim osvrtom na njihov doprinos unapređenju različitih industrijskih sektora u kojima date kompanije posluju te njihovu društvenu odgovornost, kao i njihov utjecaj na bh. društvo.

Podaci korišteni u ovom istraživanju dolaze iz primarnih i sekundarnih izvora. Primarni izvori podataka bili su i intervjui s rukovodiocima različitih kompanija i institucija te odgovori na upitnik koji je bio distribuiran rukovodećem kadru petnaest kompanija u vlasništvu arapskog kapitala. Nažalost, odziv je bio izrazito nizak, te je samo jedan od ispitanika, Malak Group, popunio i vratio upitnik. Sekundarni izvori podataka bile su internet-stranice i *online* baze podataka javnih i privatnih institucija u BiH, tako da smo, naprimjer, osnovne informacije o kompanijama dobili iz Registra poslovnih subjekata u BiH (Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH – VSTVBiH, 2017), a podatke o poslovanju i finansijske izvještaje preuzeli smo s baze finansijskih i drugih poslovnih informacija o kompanijama u BiH – TRON Business Intelligence System (TRON, 2017).

Ograničenja ovog istraživanja očituju se u činjenici da postoje kompanije s arapskim kapitalom u Bosni i Hercegovini za koje nemamo potpune informacije o ukupnoj aktivi, broju zaposlenika ili sektoru djelovanja. Razlozi za takvo što mogu biti višestruki. Mi smo identifikovali dva ključna. Prvo, postoje kompanije koje su osnovane u 2017. godini te još nisu imale obavezu predavanja svojih finansijskih izvještaja nadležnim državnim organima, pa stoga i nemamo tražene podatke za date kompanije. Drugo, postoji vjerovatnoća da neke od kompanija koje su osnovane i prije 2017. godine, iz njima poznatih razloga, nisu predavale svoje finansijske izvještaje nadležnim državnim organima, što je striktna zakonska obaveza, pa stoga nismo u mogućnosti doći do nama bitnih podataka. Treće ograničenje ovog istraživanja je nezainteresiranost za učešće u ispitivanju putem popunjavanja upitnika koju su iskazala rukovodstva kompanija koje su bile predmet istraživanja. Ovakav odnos datih kompanija, pretpostavljamo, nastaviti će

se i prema budućim istraživačima ove tematike, ukoliko ne dođe do neophodne promjene razmišljanja zasnovanog na podozrenju i nepovjerenju prema istraživačkom procesu i njegovim akterima.

Također, ovo istraživanje nije obuhvatilo firme kćerke kompanija s arapskim kapitalom jer identifikacija takvih firmi zahtijeva dodatne resurse i prevazilazi naše istraživačke kapacitete. Ukoliko bismo imali i ove podatke, slika o utjecaju arapskog kapitala na bosanskohercegovačku privredu i društvo bila bi potpunija.

Ovo istraživanje, zbog nepostojanja adekvatne literature te nedostatka višegodišnjih statističkih podataka, nije u prilici da pretenduje isključivo na zadovoljenje rigoroznih akademskih standarda, već ima namjeru da proširi vidike donosiocima društvenih odluka te zainteresira istraživače da osvijetle ovaj društveno-ekonomski fenomen iz različitih posmatračkih uglova.

2. Analiza i rasprava

2.1. Ulažacka klima i direktna strana ulaganja u BiH

Prema podacima Centralne banke Bosne i Hercegovine, ukupne strane investicije u Bosni i Hercegovini od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. do kraja 2016. godine iznosile su 12,9 milijardi KM. Ako se uporede prilivi stranih direktnih investicija u susjedne zemlje, vidjet ćemo da je Bosna i Hercegovina privukla znatno manje stranih investicija od svojih komšija. Naime, prema podacima UNCTAD-a objavljenim u Svjetskom investicijskom izvještaju za 2017. godinu, cijeli region Jugoistočne Evrope predstavlja prilično neatraktivnu zonu za strane investitore jer direktne strane investicije odlaze mnogoljudnim i dinamičnim tržištima Dalekog Istoka. Ipak, podaci u tabeli ispod ilustruju nam značajan rast stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnoga Balkana u periodu od 2000. do 2010. godine. Od ukupno 75,7 milijardi USD koje su u datom periodu stigle na Zapadni Balkan, u BiH je došlo 6,7 milijardi USD. To je bio period pred svjetsku ekonomsku krizu, karakteriziran optimizmom i ekonomskim rastom, kada su šampioni u privlačenju stranih direktnih investicija bile Hrvatska sa 28,8 milijardi USD i Srbija sa 21,3 milijardi USD novih stranih ulaganja. U posljednjih šest godina cijeli region je imao porast neto vrijednosti stranih direktnih investicija za 9,2 milijarde USD, što je 8 puta manji apsolutni rast nego u prethodnom periodu. Takvo stanje odraz je lošeg snalaženja zapadnobalkanskih vlasti u postrecesijskom svijetu. Najlošije je prošla Hrvatska, koja je izgubila gotovo 3,9 milijardi USD, dok je Srbija privukla dodatnih 8 milijardi USD. BiH je u tom periodu imala porast od marginalnih 139 miliona USD. Bolje rezultate od BiH imale su sve zemlje Zapadnog Balkana izuzev Hrvatske.

Tabela br. 1. Stanja i rast stranih direktnih ulaganja na Zapadnom Balkanu

STANJA I RAST STRANIH DIREKTNIH ULAGANJA NA ZAPADNOM BALKANU
(U MILIONIMA USD)

Država	2000	%	2010	%	$\Delta 2010_{/2000}$	$\Delta 2010_{/2000}$ %	2016	%	$\Delta 2016_{/2010}$	$\Delta 2016_{/2010}$ %
Srbija	1.017	14%	22.299	27%	21.282	2093%	30.345	33%	8.046	36%
Hrvatska	2.664	36%	31.510	38%	28.846	1083%	27.645	30%	-3.865	-12%
Slovenija	2.389	33%	10.667	13%	8.278	347%	12.731	14%	2.064	19%
Bosna i Hercegovina	450	6%	6.709	8%	6.259	1391%	6.848	7%	139	2%
Makedonija	540	7%	4.351	5%	3.811	706%	5.016	5%	665	15%
Albanija	247	3%	3.255	4%	3.008	1218%	4.987	5%	1.732	53%
Crna Gora	-	-	4.231	5%	4.231	-	4.663	5%	432	10%
UKUPNO	7.307	100%	83.022	100%	75.715	1036%	92.235	100%	9.213	11%

Izvor: United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), 2017.

Udio direktnih stranih ulaganja arapskih zemalja u ukupnom portfoliju direktnih stranih ulaganja u Srbiju i Hrvatsku od sticanja nezavisnosti do svjetske finansijske krize bio je značajan. Tek u posljednjih nekoliko godina osjeti se interes arapskih investitora za Srbiju, i to prije svega investitora iz Ujedinjenih Arapskih Emirata (UAE). Prema podacima koje smo uspjeli dobiti iz Vlade Republike Srbije do 2013. godine ulaganja iz UAE iznosila su samo 36,3 miliona EUR. Prema podacima Narodne banke Srbije, prilivi po osnovu ulaganja iz UAE u Republiku Srbiju iznosili su 120,5 miliona EUR u 2015. godini čime su UAE svrstani na 5. mjesto po najvećim prilivima po osnovu ulaganja. U 2016. godine prilivi po osnovu ulaganja iz UAE iznosili su 81,1 milion EUR, te su se UAE nalazili na 10. mjestu po osnovu visine ulaganja za datu godinu (Lazarević, 2017). Dakle, arapske investicije na Zapadnom Balkanu predstavljaju samo kap u moru naspram datih investicija u Evropsku uniju. Naime, podaci o ukupnim ulaganjima arapskog kapitala u EU s krajem 2014. godine kazuju da su te investicije premašile iznos od 73 milijarde EUR (Abdul Khalek, 2015). Arapski ulagači poznati su po svojim ulaganjima u dionice najrespektabilnijih korporacija u finansijskom sektoru, sektoru hotelijerstva, nekretnine i medije širom svijeta. Kada je riječ o arapskim ulaganjima u zemlje Evropske unije, posebno su značajna ulaganja u automobilsku, petrohemijsku i prehrambenu industriju te obnovljivu energiju, zabavnu industriju kao i sport (Al Baqain, 2012).

*Tabela br. 2. Stanja direktnih investicija
u BiH po zemlji stranog investitora*

STANJA DIREKTNIH INVESTICIJA U BiH PO ZEMLJI STRANOG INVESTITORA U MILIONIMA KM							
RB	Država	Iznos	%	RB	Država	Iznos	%
1	Austrija	2.492,6	19,2%	18	SAD	75,60	0,6%
2	Hrvatska	2.229,7	17,2%	19	Švedska	63,1	0,5%
3	Srbija	2.115,5	16,3%	20	Mađarska	29,5	0,2%
4	Slovenija	950,2	7,3%	21	Poljska	29,3	0,2%
5	Rusija	815,7	6,3%	22	Španija	28,1	0,2%
6	Holandija	725,4	5,6%	23	Francuska	21,4	0,2%
7	Njemačka	559,5	4,3%	24	Slovačka	20,6	0,2%
8	Italija	556,2	4,3%	25	Češka	20,6	0,2%
9	Švajcarska	505,2	3,9%	26	Danska	18,5	0,1%
10	Velika Britanija	447,1	3,4%	27	Crna Gora	12,1	0,1%
11	Turska	389,5	3,0%	28	Norveška	10,5	0,1%
12	Luxemburg	255,5	2,0%	29	Irska	8,00	0,1%
13	Saudijska Arabija	253,7	2,0%	30	Kanada	-1,8	0,0%
14	Ostale zemlje	225,8	1,7%	31	Lihtejštan	-3,5	0,0%
15	Kuvajt	199,0	1,5%	32	Malezija	-14,6	-0,1%
16	UAE	167,3	1,3%	33	Litvanija	-381,6	-2,9%
17	Kipar	140,6	1,1%		Ukupno	12.964,40	100,0%

Izvor: Centralna banka Bosne i Hercegovine (CBBiH), 2017.

Najveći strani investitori u Bosni i Hercegovini jesu Austrija sa 2,5 milijarde KM, odnosno 19,2%, Hrvatska sa 2,2 milijarde KM, odnosno 17,2% i Srbija sa 2,1 milijardu KM, odnosno 16,3%. U istom periodu, ukupne arapske investicije prema dostupnim izdvojenim podacima Centralne banke BiH za Saudijsku Arabiju, Kuvajt i Ujedinjene Arapske Emirate iznosile su 620 miliona KM, odnosno 4,8%.

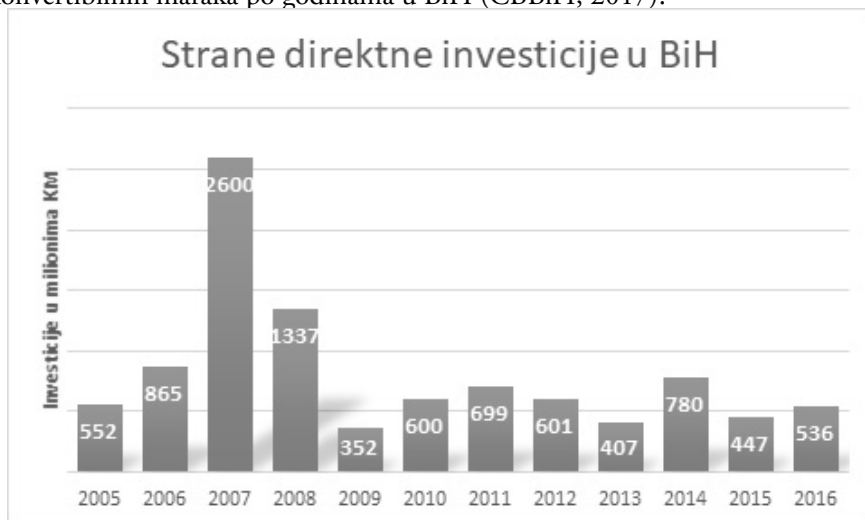
Tabela br. 3. Stanja direktnih investicija u BiH po industrijskom sektoru

STANJA DIREKTNIH INVESTICIJA U BIH PO SEKTORU U MILIONIMA KM			
RB	Sektor	Iznos	%
1	Proizvodnja	4.403,9	34.0%
2	Finansije	3.377,4	26.1%
3	Telekomunikacije	1.754,0	13.5%
4	Trgovina	1.508,3	11.6%
5	Usluge	629,1	4.9%
6	Nekretnine	609,1	4.7%
7	Ostalo	592,9	4.6%
8	Transport	76,5	0.6%
9	Turizam	13,2	0.1%
Ukupno		12.964,40	100,0%

Izvor: CBBiH, 2017.

Kao što se može vidjeti iz prethodne tabele, direktne strane investicije u BiH u glavnini su usmjerene na proizvodne aktivnosti (34%), finansijski sektor (26,1%), telekomunikacije (13,5%) i trgovinu (11,6%).

Relativno niske vrijednosti direktnih stranih ulaganja u BiH treba posmatrati kroz prizmu unutrašnjih potencijala i slabosti same zemlje, kao i globalnih socio-ekonomskih trendova. Nakon globalne finansijske i ekonomske krize, primjetan je pad direktnih stranih ulaganja u region, pa tako i u Bosnu i Hercegovinu. Na narednom grafikonu prikazan je priliv stranih ulaganja izraženih u milionima konvertibilnih maraka po godinama u BiH (CBBiH, 2017).

Grafik br. 1 Priliv stranih ulaganja u BiH u milionima KM

2.2. Konkurentnost Bosne i Hercegovine

Konkurentnost jedne zemlje predstavlja njenu sposobnost da uposli svoje raspoložive resurse u cilju postizanja održivog i stabilnog rasta, te njene sposobnosti da dugoročno osigura kvalitetniji životni standard za svoje građane. Prema Svjetskom ekonomskom forumu, konkurentnost predstavlja set institucija, politika i faktora koji određuju nivo produktivnosti jedne zemlje, što kao rezultat određuje nivo prosperiteta koji zemlja može ostvariti. Produktivnost je u fokusu jer modeli rasta pokazuju da je produktivnost u dugoročnom periodu osnovni faktor prosperiteta zemlje i njenog stanovništva. Cilj svake zemlje jeste viši nivo konkurentnosti, jer ista predstavlja veću sposobnost privlačenja stranih investicija. Indeks globalne konkurentnosti (IGK) predstavlja sveobuhvatan okvir koji mjeri mikroekonomske i makroekonomske temelje nacionalne konkurentnosti. Indeks globalne konkurentnosti sastoji se od 114 indikatora grupisanih u 12 stubova, koji su dalje grupisani u tri faze razvoja: fazu faktora (institucije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje, zdravstvo i osnovno obrazovanje), fazu efikasnosti (visoko obrazovanje i stručna obuka, efikasnost tržišta roba, efikasnost tržišta rada, razvoj finansijskog tržišta, tehnološka spremnost i veličina tržišta) i fazu inovacija (poslovna sofisticiranost i inovacije).

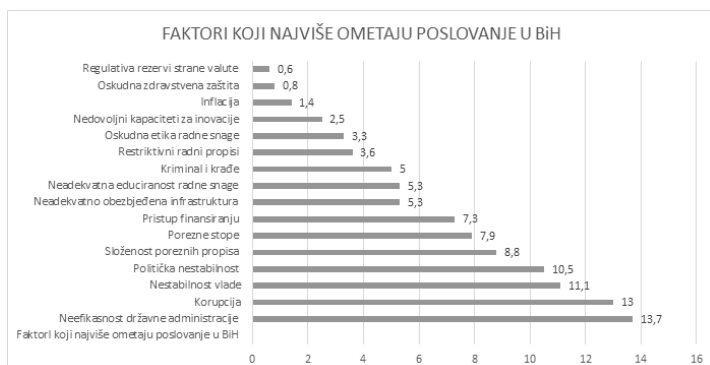
Tabela br. 4. Poređenje rangova indeksa globalne konkurentnosti BiH i zemalja okruženja 2016–2017. u odnosu na 2015–2016. godine

Zemlja	IGK 2016.-2017.		IGK 2015.-2016.		Promjena	
	Rang među 138	Ocjena od 1-7	Rang među 140	Ocjena od 1-7	Rang	Ocjena
Slovenija	56.	4,39	59.	4,28	3	0,11
Makedonija	68.	4,23	60.	4,28	-8	-0,05
Hrvatska	74.	4,15	77.	4,07	3	0,08
Albanija	80.	4,06	93.	3,93	13	0,13
Crna Gora	82.	4,05	70.	4,2	-12	-0,15
Srbija	90.	3,97	94.	3,89	4	0,08
Bosna i Hercegovina	107.	3,8	111.	3,71	4	0,09

Izvor: Svjetski ekonomski forum (SEF), 2017.

Prema rezultatima ovogodišnjeg izvještaja o globalnoj konkurentnosti, Bosna i Hercegovina se nalazi na 107. mjestu među 138 ekonomija svijeta, te ima najlošiji rang i najnižu ocjenu konkurentnosti u odnosu na zemlje iz okruženja.

Na narednom grafikonu prikazana je struktura faktora koji najviše ometaju poslovanje u BiH te na taj način najviše utječu na nizak nivo konkurentnosti bh. ekonomije.

Grafikon br. 2. Faktori koji najviše ometaju poslovanje u BiH

Izvor: Federalni zavod za planiranje razvoja, 2016.

Kako se vidi iz navedenog grafikona, neefikasnost i korumpiranost državnog aparata, te politička nestabilnost predstavljaju ključne faktore koji BiH čine nekonkurentnom.

Posmatranjem analitičkih podataka o indeksu konkurentnosti, identifikuju se oblasti koje Bosnu i Hercegovinu svrstavaju na samo dno ljestvice posmatranih zemalja. Tako, naprimjer, BiH zauzima 126. mjesto od ukupno 138 zemalja kada je u pitanju institucionalni okvir. Posebno loše 137. mjesto BiH zauzima kada je u pitanju zaštita manjinskih dioničara, no nisu puno bolji plasmani BiH ni kada je u pitanju prekomjerna javna potrošnja, zaštita intelektualnih svojina, efikasnost u rješavanju pravnih sporova te transparentnost državnih politika (SEF, 2017). U narednoj tabeli navedene su sve oblasti u kojima BiH bilježi najlošije rezultate, a koji direktno utječu na ukupno rangiranje zemlje kada je u pitanju indeks konkurentnosti.

Tabela br. 5. Lista oblasti u kojima je BiH najlošije rangirana po Izvještaju o globalnoj konkurentnosti

R.b	Oblast	Rang	R.b	Oblast	Rang
1	Zaštita interesa manjinskih dioničara	137	13	Kvalitet luka	129
2	Kapacitet zemlje u zadržavanju talenata	136	14	Efikasnost oporezivanja plaća	129
3	Kapacitet zemlje u privlačenju	135	15	Uticaj propisa na FDI	127
4	Povjerenje u profesionalni menadžment	134	16	Prava vlasništva	126
5	Prekomjerna državna potrošnja	133	17	Dostupnost specijaliziranih usluga obuke	126
6	Kvalitet i kapacitet aviotransporta	133	18	Broj procedura za započinjanje biznisa	126
7	Nivo kadrovske obuke	133	19	Rapoloživost naučnika i inženjera	126
8	Broj dana potreban za započinjanje biznisa	133	20	Kompleksnost državnih propisa	125
9	Zaštita intelektualnih svojina	132	21	Rapoloživost aviosjedišta po kilometru leta	125
10	Transparentnost državnih politika	132	22	Saradnja poslodavca i radnika	125
11	Moć revizije i standardi izvještavanja	131	23	Kvalitet upravljanja školama	124
12	Kvalitet obrazovnog sistema	130	24	Efikasnost pravnog okvira u rješavanju sporova	123

Nedostatak adekvatnog pravnog okvira i pravosudnog sistema koji proizlazi iz stabilne političke strategije razvoja bh. društva, u kome se strani investitori mogu osjećati sigurno i zaštićeno suštinski je problem BiH. Tek naknadno dolazi troma i komplikovana administracija te nedostatak adekvatne transportne komunikacije, zastarjeli obrazovni sistem ili dostupnost specijalizirane radne snage.

Neka od indiciranih zapažanja imaju direktan i trenutačan utjecaj na stranog ulagača, dok druga zapažanja dugoročno i indirektno utječu na atraktivnost datog tržišta za strane ulagače. Neophodni su ogromni naponi društva u cjelini kako bi se popravilo stanje u navedenim oblastima.

Pored toga, Svjetska banka izdaje godišnje izvještaje o lakoći poslovanja koji analiziraju koliko je lahko otvoriti malo ili srednje preduzeće i poslovati lokalnom poduzetniku prema važećoj zakonskoj regulativi zemlje. Izvještaj o lakoći poslovanja 2017 – Jednake mogućnosti za sve (Doing Business 2017 – Equal Opportunity for all) predstavlja rezultate o lakoći poslovanja u 190 svjetskih ekonomija.²

Tabela br. 6. Poređenje lakoće poslovanja Bosne i Hercegovine sa zemljama u okruženju za 2016. u odnosu na 2015. godinu

Zemlja	2016.		2015.		Promjena	
	Rang među 190	Ocjena od 1–100	Rang među 189	Ocjena od 1–100	Rang	Ocjena
Makedonija	10.	81,74	12.	80,18	2	1,56
Slovenija	30.	76,14	29.	75,62	-1	0,52
Hrvatska	43.	72,99	40.	72,71	-3	0,28
Srbija	47.	72,29	59.	68,41	12	3,88
Crna Gora	51.	72,08	46.	71,85	-5	0,23
Albanija	58.	68,90	97.	60,5	39	8,40
Bosna i Hercegovina	81.	63,87	79.	63,71	-2	0,16

Izvor: World Bank Group (WBG), 2017.

Prema Izvještaju o lakoći poslovanja 2017, Bosna i Hercegovina se nalazi na 81. mjestu po lakoći poslovanja među 190 ekonomija svijeta i ima najlošiji rang i najnižu ocjenu lakoće poslovanja u odnosu na zemlje iz okruženja, te stoga ni ne čudi što je priliv stranih ulaganja u BiH nedovoljan. Od zemalja iz okruženja najbolje je rangirana Makedonija (10), slijede Slovenija (30), Hrvatska (43), Srbija (47), Crna Gora (51) te Albanija (58).

² Podaci su prikupljeni kroz deset setova indikatora: pokretanje poslovanja, izdavanje građevinskih dozvola, dobijanje priključka za električnu energiju, uknjižb imovine, dobijanje kredita, zaštitu manjinskih investitora, plaćanje poreza, međunarodnu trgovinu, izvršenje ugovora i rješavanje problema nesolventnosti. Pored ovih deset setova indikatora, Izvještaj o lakoći poslovanja 2017. mjerio je i karakteristike regulacije tržišta rada, ali ovaj indikator nije uključen u ovogodišnje rangiranje.

Proces osnivanja novih kompanija u BiH nedopustivo je spor i komplikovan. Također je spor i netransparentan proces izdavanja građevinskih dozvola, dobijanja priključka za električnu energiju te uknjižba imovine. Poseban problem jeste pravna zaštita manjinskih investitora, izvršenje ugovora i rješavanje problema nesolventnosti, što strane ulagače izrazito brine i sprečava da u značajnijem broju odaberu BiH kao svoju ulagačku destinaciju.

Nadalje, Međunarodni indeks vlasničkih prava (Levy-Carciente, 2017) ilustrirajući atraktivnost BiH za privatni kapital uopće, pa tako i za strani kapital kao podskup privatnog kapitala, uzima u razmatranje tri kategorije: pravno i političko okruženje (nezavisno sudstvo, vladavina prava, politička stabilnost i suzbijanje korupcije), zaštitu materijalnog vlasništva (zaštita prava na materijalno vlasništvo, registracija vlasništva i jednostavan pristup kreditima) te zaštitu intelektualnog vlasništva (zaštita prava na intelektualno vlasništvo, zaštita patenata i suzbijanje piratstva nad intelektualnom svojinom). Snažan sistem zaštite vlasničkih prava povoljno utječe na ekonomski rast, ljudski razvoj, istraživanja i inovacije, odnos prema okolišu te stvaranju i jačanju društvenog kapitala. Vlasnička prava osnažuju vrijednosti i principe povezane s individualnim slobodama i ekonomskom nezavisnošću. Stoga su vlasnička prava ključni faktor za prosperitet jednog društva. Nažalost, niti u ovom slučaju BiH nije zabilježila vrijedan rezultat. Po istraživanju za 2017. godinu, BiH se nalazi na 116. mjestu od ukupno 127 posmatranih država.

Fraser indeks ekonomskih sloboda u svijetu mjeri nivo do koga je zaštićena pošteno stečena imovina i koliko su pojedinci uključeni u dobrovoljne transakcije. Ovo istraživanje odnosi se na 159 država u svijetu te se izračunava na osnovu 42 pojedinačne varijable, svrstane u 5 različitih oblasti: ekonomski utjecaj javnog sektora, pravni sistem i vlasnička prava, monetarno zdravlje države, sloboda u međunarodnoj trgovini te poslovna regulativa. Konačan rezultat čini prosječna vrijednost datih 5 kategorija. Vrijednosti su prikazane na skali od 1 do 10, gdje viša ocjena ukazuje na veće prisustvo ekonomskih sloboda. Ekonomske slobode povezane su s ekonomskim rastom – više sloboda u raspolaganju imovinom, pokretanju poduzetničkih poduhvata i niži porezi pogoduju konkurenciji, specijalizaciji, investicijama, inovacijama i tehnološkom razvoju, što sve dovodi do ekonomskog rasta (The Fraser Institute – FI, 2017).

Bosna i Hercegovina i po ovom indeksu ima loš rezultat. Naime, od 159 posmatranih država i teritorija, BiH se nalazi na 99. Mjestu, što je najlošiji rezultat u našem okruženju. BiH se nalazi u grupi najlošije rangiranih evropskih zemalja kao i u grupi najlošije rangiranih bivših socijalističkih zemalja po ovom indeksu s tendencijom stagniranja (FI, 2017).

Tabela br. 7. Poređenje Fraser indeksa ekonomskih sloboda Bosne i Hercegovine sa zemljama u okruženju za 2015. godinu

Država	Ekonomski uticaj javnog sektora	Pravni sistem i vlasnička prava	Mentalno zdravlje	Sloboda u međunarodnoj trgovini	Poslovna regulacija	Ukupni rezultat	Ukupni rang
Albanija	7,96	5,00	9,59	8,11	7,05	7,54	(32)
Makedonija	6,25	5,07	9,00	7,95	8,52	7,17	(67)
Hrvatska	4,72	5,69	9,28	8,18	7,25	7,02	(72)
Slovenija	4,22	6,32	9,77	7,87	6,82	7,00	(73)
Crna Gore	5,14	4,83	8,40	8,14	7,32	6,77	(85)
Srbija	6,43	4,89	7,98	7,57	7,01	6,75	(88)
BiH	5,33	4,24	8,44	7,78	7,24	6,61	(99)

Najpoželjniji poslodavci u BiH još uvijek su različiti nivoi vlasti, javne ustanove i neefikasna državna preduzeća, u kojima je posao našlo više od polovine ukupno zaposlenih. Tu su i subvencije po raznim osnovama, koje po pravilu nisu alocirane najugroženijim kategorijama društva, pa je ukupna javna potrošnja ne samo visoka nego i neefikasna (Jazić, 2017). BiH pored velikog utjecaja neefikasnog javnog sektora na ekonomiju ima veoma loše rezultate u oblasti vladavine prava. Stoga glavni trenutni problemi bh. ekonomije kao što su nizak nivo stranih ulaganja, nedovoljno visoka stopa ekonomskog rasta, kao i visoka stopa nezaposlenosti, prije svega, treba da se rješavaju reformama u oblasti pravosuđa, koje mora postati nezavisno od političkih i ekonomskih utjecaja. Međutim, i u oblastima u kojima BiH relativno visoko kotira, kao što je sloboda u međunarodnoj trgovini, ostaje niz problema koji negativno utječu na nivo sloboda: BiH je još uvijek izvan Svjetske trgovinske organizacije (kao jedina evropska zemlja uz Srbiju).

Uzimajući u obzir da BiH vrlo nepovoljno kotira po sva četiri navedena svjetska indeksa, te da njena malobrojna populacija ima negativne trendove i nisku kupovnu moć kao i političku nestabilnost u zemlji, zaključujemo da u ovom trenutku BiH nema adekvatan ambijent za priliv stranih investicija, te stoga nije realno očekivati značajne strane investicije u BiH, što činjenično stanje i potvrđuje.

Ukoliko se želi promijeniti trenutno stanje u pogledu privlačenja stranih investicija, neophodne su korjenite i sveobuhvatne reforme bosanskohercegovačkog društva i države. Suštinski preduvjet za korjenite reforme svakako je hrabar politički konsenzus oko budućeg ustrojstva države, čime bi se otvorila vrata promjenama u ključnim društvenim stubovima kao što su pravosudni, finansijski, obrazovni i zdravstveni sistem po principima savremenosti, meritokracije i domaćinskog upravljanja (Fetah, 2017). Navedene promjene neophodne su iz razloga što građanima BiH treba da projiciraju nadu za prosperitetom, pravdom

i blagostanjem, što konsekventno treba da utječe na neutralizaciju postojećih negativnih demografskih i ekonomskih trendova. Tek tada će Bosna i Hercegovina imati šansu da ubijedi ozbiljne strane ulagače da investiraju u njenu budućnost.

2.2. Arapske investicije u BiH

Predmet našeg istraživanja jesu pravna lica registrovana u BiH a čiji su osnivači porijeklom iz zemalja članica Arapske lige. Podatke o tim pravnim licima crpili smo iz više izvora, tako da smo osnovne informacije o kompanijama dobili iz Registra poslovnih subjekata u Bosni i Hercegovini (Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH - VSTVBiH, 2017), a podatke o poslovanju i finansijske izvještaje preuzeli smo sa *TRON Business Intelligence Systema* (TRON, 2017), baze finansijskih i drugih poslovnih informacija o kompanijama u BiH. U tabeli ispod nalazi se pregled pravnih subjekata registrovanih u BiH a čiji osnivači imaju porijeklo iz zemalja Arapske lige. Ovdje nisu uključena pravna lica firme kćerke, čiji su osnivači navedene kompanije, izuzev u rijetkim slučajevima gdje smo tokom istraživanja došli u posjed saznanja o datoj povezanosti. Procjenjuje se da postoji nemali broj takvih kompanija, međutim, tokom našeg istraživanja nismo mogli doći do relevantnih i pouzdanih podataka o takvim povezanim licima. Finansijski pokazatelji i broj zaposlenika prikazani u tabeli ispod odgovaraju činjeničnom stanju na dan 31.12.2016. godine.

*Tabela br. 8. Pravni subjekti registrovani u BiH
(osnivači porijeklom iz zemalja Arapske lige)*

KOMPANIJE REGISTRIRANE U REGISTRU POSLOVNIH SUBJEKATA BiH

ZEMLJA PORIJEKLA OSNIVAČA	BROJ KOMPANIJA	UPISANI KAPITAL	UKUPNA AKTIVA	BR. ZAPOSLENIH
Kuvajt	314	168.812.850 KM	463.660.443 KM	565
Ujedinjeni Arapski Emirati	229	37.126.904 KM	208.187.437 KM	270
Saudijska Arabija	169	216.777.496 KM	1.284.290.110 KM	979
Katar	97	94.379.660 KM	193.969.129 KM	316
Egipat	77	10.727.169 KM	27.259.199 KM	70
Sirija	59	11.737.985 KM	14.073.467 KM	83
Bahrein	42	16.422.795 KM	39.620.095 KM	49
Jordan	41	2.403.482 KM	6.899.945 KM	26
Oman	18	241.923 KM	7.154.137 KM	6
Libanon	14	28.444 KM	1.375.019 KM	7
Irak	13	25.000 KM	31.609 KM	6
Jemen	4	155.500 KM	7.524.137 KM	4
Libija	4	376.000 KM	0 KM	0
Alžir	3	23.000 KM	19.906 KM	0
Maroko	1	2.000 KM	1.881 KM	1
Palestina	1	2.000 KM	0 KM	0
Sudan	1	1.000 KM	0 KM	0
Tunis	1	2.000 KM	0 KM	0
UKUPNO	1.088	559.245.210 KM	2.254.066.514 KM	2.382

Izvor: Podaci iz više izvora (VSTVBih i TRON, 2017)

U BiH je registrovano 1.088 pravnih lica s osnivačima iz zemalja članica Arapske lige, čiji ukupni upisani kapital na dan 31.12.2016. godine iznosi 559,2 miliona KM s ukupnom aktivom od 2.254,07 miliona KM te 2.382 zaposlena lica. Najviše pravnih subjekata, njih 314, ima osnivače iz Kuvajta, slijede UAE sa 229 kompanija te Saudijska Arabija sa 169 i Katar sa 97 pravnih lica. Kada je u pitanju upisani kapital, prednjači Saudijska Arabija sa 216,8 miliona KM, Kuvajt sa 168,8 miliona KM te Katar sa 94,4 miliona KM. Postoje i slučajevi da kompanije imaju dioničare iz više zemalja članica Arapske lige, tada smo klasificirali date kompanije na osnovu zemlje najvećeg osnivača.

U tabeli je navedeno i 305 kompanija s ukupnim upisanim kapitalom od 2,1 milion KM koje do sada nisu predavale finansijske izvještaje te za njih nemamo adekvatne i pouzdane podatke o djelatnosti, broju zaposlenika te ukupnoj aktivi. Oko 80% navedenih kompanija ima osnivače iz UAE, Saudijske Arabije, Egipta, Sirije, Kuvajta i Katara. Pretpostavljamo da je većina takvih kompanija započela svoje poslovanje u 2017. godini te da će podaci o njihovom poslovanju biti dostupni tek sredinom 2018. godine.

Tabela br. 9. Sektori poslovanja kompanija s osnivačima iz zemalja članica Arapske lige

KOMPANIJE REGISTROVANE U REGISTRU POSLOVNIH SUBJEKATA BiH SA OSNIVAČIMA IZ ZEMALJA ČLANICA ARAPSKE LIGE

SEKTOR	BROJ KOMPANIJA	UPISANI KAPITAL	UKUPNA AKTIVA	BR. ZAPOSLENIH
NEKRETNINE	477	291.306.226 KM	1.007.493.080 KM	1147
NEPOZNATO	305	2.121.096 KM	2.372.989 KM	4
TRGOVINA	142	22.936.139 KM	141.067.749 KM	325
TURIZAM	73	13.290.450 KM	52.293.036 KM	132
OSTALE USLUGE	44	23.137.842 KM	74.132.911 KM	87
POLJOPRIVREDA	31	1.860.497 KM	12.577.136 KM	47
PROIZVODNJA	10	2.856.720 KM	18.844.728 KM	31
IT	4	6.000 KM	136.661 KM	4
FINANSIJE	1	110.059.298 KM	817.542.655 KM	381
MEDIJI	1	91.670.942 KM	127.605.569 KM	224
UKUPNO	1.088	559.245.210 KM	2.254.066.514 KM	2.382

Izvor: Podaci iz više izvora (VSTVBih i TRON, 2017)

U prethodnoj tabeli dat je prikaz podataka o pravnim licima registrovanim u BiH a čiji su osnivači iz zemalja članica Arapske lige, razvrstanim po sektorima poslovanja. Najviše je kompanija s arapskim kapitalom koje imaju poslovnu orijentaciju ka izgradnji, upravljanju, posredovanju i iznajmljivanju nekretnina, njih 477, s ukupnim upisanim kapitalom od 291,3 miliona KM, čija ukupna aktiva iznosi 1.007,49 miliona KM, te koje su na kraju 2016. godine direktno zapošljavale 1.147 radnika. Zatim slijede pravna lica čiji ključni poslovni fokus još uvijek ne znamo, jer takvi podaci nisu dostupni u ovom trenutku. Kao što smo naveli, pretpostavljamo da su to kompanije koje su svoje poslovanje započele tokom 2017. godine, te još uvijek nemamo pristup njihovim finansijskim izvještajima. Također, postoje 142 kompanije koje se bave različitim vrstama trgovinskih djelatnosti s ukupnim upisanim kapitalom od 22,9 miliona KM, čija ukupna aktiva iznosi 141,07 miliona KM, te koje su na kraju 2016. godine direktno zapošljavale 325 radnika. Različitim oblicima turističkih djelatnosti bave se 73 kompanije s

ukupnim upisanim kapitalom od 13,29 miliona KM, čija ukupna aktiva iznosi 52,29 miliona KM, te koje su na kraju 2016. godine direktno zapošljavale 132 radnika. Tu je i 89 kompanija koje se bave ostalim uslugama, poljoprivredom, proizvodnjom i informacionim tehnologijama. U finansijskom i medijskom sektoru imamo samo po jednu korporaciju s osnivačima iz zemalja članica Arapske lige, no date korporacije svojim upisanim kapitalom, ukupnom aktivom i brojem zaposlenika značajno mijenjaju sliku arapskih investicija u Bosni i Hercegovini.

U narednoj tabeli razvrstali smo kompanije čiji su osnivači iz zemalja članica Arapske lige po sektorima poslovanja i veličini upisanog kapitala. Najbrojnija kategorija jesu kompanije s upisanim kapitalom do 20.000 KM, kojih u ovom uzorku ima 947. U ovoj kategoriji prednjače 384 kompanije iz sektora koji se bavi nekretninama, a slijedi 297 kompanija koje su tek osnovane, te nemamo podatke za njihov sektor poslovanja, te 125 kompanija u trgovinskom sektoru i 66 kompanija u sektoru turizma.

Upisani kapital veći od 20.000 KM ima ukupno 141 kompanija, od toga 9 kompanija ima upisani kapital veći od 10 miliona KM, a opet prednjače kompanije koje se bave nekretninama.

Tabela br. 10. Upisani kapital i sektor poslovanja kompanija s osnivačima iz zemalja članica Arapske lige

KOMPANIJE SA OSNIVAČIMA IZ ZEMALJA ČLANICA ARAPSKE LIGE RAZVRSTANE PO UPISANOM KAPITALU I SEKTORU POSLOVANJA

ZEMLJA PORIJEKLA OSNIVAČA	Do KM 20.000	do KM 100.000	do KM 1 milion	do KM 10 mil.	do KM 120 mil.	UKUPNO
FINANSIJE					1	1
IT	4					4
MEDIJI				w	1	1
NEKRETNINE	384	17	50	19	7	477
NEPOZNATO	297	5	3			305
OSTALE USLUGE	37	2	2	3		44
POLJOPRIVREDA	28		2	1		31
PROIZVODNJA	6		3	1		10
TRGOVINA	125	2	11	4		142
TURIZAM	66	1	4	2		73
UKUPNO	947	27	75	30	9	1.088

Izvor: Podaci iz više izvora (VSTVBiH i TRON, 2017)

Pravna lica u vlasništvu osnivača iz zemalja članica Arapske lige svoje poslovanje vode uglavnom iz Sarajevskog kantona. Naime, 880 kompanija od ukupno 1.088

kompanija sa arapskim kapitalom svoje sjedište ima u Kantonu Sarajevo. Ukupni upisani kapital kompanija s arapskim kapitalom registrovanih u Kantonu Sarajevo iznosi 517,16 miliona KM, što je 92,47% ukupnog upisanog kapitala svih kompanija s arapskim kapitalom u BiH, dok ukupna aktiva datih kompanija iznosi 2,15 milijardi KM. U Zeničko-dobojskom kantonu je registrovano 126 kompanija s ukupnim upisanim kapitalom od 34,3 miliona KM, što je 6,14% od ukupnog upisanog kapitala kompanija s arapskim kapitalom u BiH, dok je njihova ukupna aktiva 69,8 miliona KM. Prisustvo kompanija s arapskim kapitalom u ostalim regijama sporadično je. Tako su u Unsko-sanskom kantonu registrovane 24 kompanije, u Tuzlanskom kantonu 19 kompanija, a u Srednjobosanskom kantonu 18 kompanija s arapskim kapitalom. Detaljni podaci dati su u tabeli ispod.

Tabela br. 11. Kompanije sa arapskim kapitalom po regijama BiH

PREGLED KOMPANIJA SA ARAPSKIM KAPITALOM PO SJEDIŠTU KOMPANIJE				
REGIJA	BROJ KOMPANIJA	UPISANI KAPITAL	%	UKUPNA AKTIVA
Kanton Sarajevo	880	517.160.272 KM	92,47%	2.148.742.240 KM
Zeničko-dobojski kanton	126	34.318.710 KM	6,14%	69.816.346 KM
Unsko-sanski kanton	24	5.531.012 KM	0,99%	9.407.393 KM
Tuzlanski kanton	19	427.146 KM	0,08%	9.395.390 KM
Srednjobosanski kanton	18	50.100 KM	0,01%	5.123.973 KM
Hercegovačko-neretvanski kanton	11	1.577.543 KM	0,28%	2.645.150 KM
Brčko Distrikt	8	19.000 KM	0,00%	NEPOZNATO
Bosansko-podrinjski kanton	1	2.000 KM	0,00%	NEPOZNATO
Republika Srpska	1	159.427 KM	0,03%	8.936.022 KM
UKUPNO	1.088	559.245.210 KM	100,00%	2.254.066.514 KM

Izvor: Podaci iz više izvora (VSTVBiH i TRON, 2017)

Sasvim je normalno i objašnjivo zašto je većina kompanija s arapskim kapitalom koncentrisana u Kantonu Sarajevo. Kanton Sarajevo najnaseljenija je regija s najdinamičnijom ekonomskom aktivnosti u BiH. Pored toga, Sarajevo je primarna i početna turistička destinacija u BiH za arapske građane jer oni dolaze u BiH isključivo avionskim prijevozom i to na sarajevski aerodrom. Sarajevske olimpijske planine, banjska lječilišta, hotelski smještaj, kulturno-historijsko naslijeđe i sveobuhvatna turistička ponuda opredjeljuju arapske turiste da svoje poslovne aktivnosti započnu upravo u sarajevskoj regiji.

Petnaest najvećih korporacija čiji su osnivači iz zemalja članica Arapske lige navedeni su u narednoj tabeli. Ukupni upisani kapital ovih korporacija iznosi

478.863.098,85 KM, što odgovara 86% ukupnog upisanog kapitala svih kompanija s arapskim kapitalom u BiH. Ovih petnaest korporacija direktno je zašljavalo ukupno 936 osoba ili 39,3% zaposlenika svih kompanija s arapskim kapitalom u BiH na kraju 2016. godine.

Tabela br. 12. Korporacije osnivača iz zemalja članica Arapske lige u BiH sa značajno velikim kapitalom

R.Br	NAZIV KORPORACIJE	SJEDIŠTE	SEKTOR	UPISANI KAPITAL	UKUPNA AKTIVA	ZEMLJA OSNIVAČA	BR. ZAPOSLENIH
1	BBI d.d.	Centar	FINANSIJE	110.059.298,10 KM	817.542.654,64 KM	Saudijska Arabija	381
2	AL JAZEERA NETWORK d.o.o.	Centar	MEDIJI	91.670.942,42 KM	127.605.569,00 KM	Katar	224
3	UNITIC d.o.o.	Centar	NEKRETNINE	61.717.651,48 KM	68.871.343,00 KM	Kuvajt	74
4	BBI Real Estate d.o.o.	Centar	NEKRETNINE	39.915.000,00 KM	77.949.293,00 KM	Saudijska Arabija	23
5	AL - SHIDDI INTERNATIONAL D.O.O.	Centar	NEKRETNINE	39.119.100,00 KM	96.010.588,00 KM	Saudijska Arabija	120
6	GULF REAL ESTATE d.o.o.	ILIDŽA	NEKRETNINE	27.000.660,53 KM	29.841.530,00 KM	Kuvajt	32
7	Zeraa Agriculture Investment d.o.o.	Centar	NEKRETNINE	24.802.000,00 KM	26.547,00 KM	UAE	1
8	COMPACT INVEST d.o.o.	ILIDŽA	NEKRETNINE	21.499.770,81 KM	20.531.991,00 KM	Kuvajt	10
9	SENABIL d.o.o.	ILIDŽA	NEKRETNINE	20.003.199,41 KM	32.428.782,00 KM	Kuvajt	14
10	SEICd.o.o.	Zenica	OSTALE USLUGE	9.764.186,82 KM	9.550.042,00 KM	Bahrein	6
11	SUB GRUP d.o.o.	Novo Sarajevo	TRGOVINA	8.002.000,00 KM	52.687,00 KM	Sirija	Nema podataka
12	SEIC Hospitality d.o.o.	Centar	OSTALE USLUGE	7.328.636,41 KM	15.430.500,00 KM	Saudijska Arabija	31
13	DAR SAYA d.o.o.	Novo Sarajevo	TURIZAM	7.150.000,00 KM	7.178.143,00 KM	Bahrein	1
14	ABRAS COMPANY d.o.o.	Visoko	TRGOVINA	5.490.383,16 KM	7.347.884,00 KM	Bahrein	18
15	TIDC d.o.o.	Centar	OSTALE USLUGE	5.340.269,71 KM	14.472.903,00 KM	Saudijska Arabija	1
UKUPNO				478.863.098,85 KM	1.324.840.456,64 KM		936

Izvor: Podaci iz više izvora (VSTVBih i TRON, 2017)

Na čelu ove liste je Bosna Bank International d.d. Sarajevo, čiji su osnivači Islamic Development Bank iz Saudijske Arabije, Abu Dhabi Islamic Bank i Dubai Islamic Bank iz Ujedinjenih Arapskih Emirata. Ova Banka posluje u skladu s islamskim principima u 31 poslovnici širom BiH, te na nivou bankarskog sektora u BiH zauzima 9. mjesto po ukupnoj aktivi (Bukvić, 2016). U BBI grupi je i korporacija BBI Real Estate d.o.o., koja investira u nekretnine u BiH, a najveću investiciju ove kompanije predstavlja sarajevska šoping-galerija – BBI Centar, izgrađena u središtu Sarajeva, s investicijom koja iznosi više od 70 miliona KM (BBI Real Estate, 2017).

Na drugom mjestu je katarska Al Jazeera Network d.o.o. Sarajevo, koja je vlasnik regionalne medijske kuće Al Jazeera Balkans d.o.o. Sarajevo. Al Jazeera Balkans emituje informativni i obrazovni program za gledaoce na Zapadnom Balkanu. Kanal osim centralnog studija u Sarajevu ima i regionalne centre širom Balkana, kao i u Washingtonu, Londonu i Briselu, a koristi i globalnu mrežu dopisništava Al Jazeera Media Networka (Al Jazeera Media Network, 2017).

Na trećem mjestu je kuvajtska investicija u UNITIC d.o.o. Sarajevo, koja predstavlja zajedničko ulaganje između Holding preduzeća „UNIS“ Sarajevo i „Kuwait Consulting & Investment Co.“ kako bi se izvršila rekonstrukcija i modernizacija u ratu devastiranih poslovnih nebodera. Ovo je bila najveća inostrana investicija u Bosni i Hercegovini 1998. godine (UNITIC, 2008).

Na petom mjestu je kompanija Al Shiddi International d.o.o., pripadnica saudijske grupe Al Shiddi Group, koja je u BiH prisutna od 2006. godine s većinskim vlasništvom u obnovljenom Hotelu Bristol Sarajevo, Magros Veletrgovini, te Sarajevo City Centru, najvećem poslovnom, hotelskom i šoping-centru u BiH, kao i u projektu luksuznih vila Poljine Hills (Al Shiddi International, 2014). Ova grupacija upošljava 120 zaposlenika.

Na šestom mjestu je Gulf Real Estate d.o.o. Ilidža, s osnivačima iz Kuvajta, koja gradi Sarajevo Resort u naselju Osenik, nedaleko od Sarajeva. Po izjavama investitora, do sada su uložili preko 50 miliona KM u izgradnju 160 vila, dok je u planu izgradnja još 180 vila namijenjenih za odmor i rekreaciju (Gulf Real Estate, 2017).

Zeraa Agriculture Investment d.o.o. Sarajevo kompanija je u vlasništvu Investment Corporation of Dubai (ICD), ključne investicijske institucije vlade Dubaija, koja upravlja kompanijama i investicijama vlade Dubaija, i nalazi se na sedmom mjestu naše liste. Ova kompanija fokusirana je na razvoj poljoprivredne proizvodnje i prehrambene industrije, te je do sada uspješno preuzela Bosnaplod iz Brčkog i Hepok iz Mostara, u kojima je zaposleno ukupno 125 radnika, posrnule prehrambene kombinata iz jugoslovenskog perioda. Značajnim investicijama u modernizaciju kapaciteta i jačanjem ljudskih resursa, novi vlasnici imaju namjeru da vrata stari sjaj bh. prehrambenoj industriji (Klix.ba 1, 2016).

Na osmom mjestu je kuvajtska kompanija Compact Invest d.o.o., koja uspješno implementira izgradnju rezidencijalnog kompleksa Sarajevo Waves, te u planu ima još nekoliko turističko rezidencijalnih naselja u okolini Sarajeva (Compact Invest, 2017).

Na devetom mjestu je kuvajtska kompanija Senabil d.o.o., koja je osnovana u Sarajevu još 1997. godine, i u svom portfoliju ima polikliniku Sanasa – prvu privatnu polikliniku u Sarajevu, lanac vrtića Amel i Nur, igraonice i jaslice, privatnu osnovnu školu El-Manar na Ilidži, te rezidencijalni projekt VIP Sarajevo Apartments (Senabil, 2016).

South European Investment Company (SEIC) d.o.o. je dijelom u vlasništvu finansijskih institucija i kompanija koje se bave nekretninama iz različitih zemalja Bliskog Istoka. Njihovo poslovanje usmjereno je ka tržištu nekretnina, te su

uspjeli izgraditi i utržiti nekoliko projekata u Sarajevu i okolini. Njihovi projekti su stambeni kompleks Dvor, City Garden, Tarčin Forest Resort, kao i hotel Residence Inn by Marriot u centru Sarajeva (SEIC, 2017).

Također smo posmatrali i arapske korporacije u BiH s relativno malim upisanim kapitalom a koje su tokom svog poslovanja akumulirale značajno veliku ukupnu aktivu. Naime, veliki broj stranih investitora opredjeljuje se za mali ili relativno mali osnivački kapital kompanija koje osnivaju u BiH dok osiguravaju finansiranja svojih projekata iz vlastitih izvora putem pozajmica ili kredita kod finansijskih institucija zalažući svoje postojeće resurse u zemlji porijekla. Tako, naprimjer, Malak Group d.o.o. Sarajevo ima upisan kapital u visini od svega 3.000,00 KM, dok je ukupna aktiva kompanije 67,6 miliona KM. Data kompanija ima u svome portfoliju tri poslovna sektora i to hotelijerstvo, nekretnine te i drvnu industriju. Malak Group d.o.o. Sarajevo je vlasnik Malak Regency Hotela na Ilidži te nekoliko stambenih i turističko rezidencijalnih projekata kao i drvne industrije Malak – Janj d.d. Donji Vakuf. Ova grupacija na svojim projektima direktno i indirektno zapošljava nekoliko stotina radnika (Malak Group Sarajevo, 2016).

Tabela br. 13. Korporacije osnivača iz zemalja članica Arapske lige u BiH sa značajnom ukupnom aktivom

LISTA TOP KOMPANIJA PO UKUPNOJ AKTIVI SA MALIM ILI RELATIVNO MALIM UPISANIM KAPITALOM

R.B.	NAZIV KOMPANIJE	SJEDIŠTE	SEKTOR	UKUPNA AKTIVA	UPISANI KAPITAL	ZEMLJA PORIJEKLA OSNIVAČA	BR. ZAPOSLENIH
1	MALAK Group d.o.o.	NOVI GRAD SARAJEVO	NEKRETNINE	67.598.283 KM	3.000 KM	SAUDIJSKA ARABIJA	186
2	AL-DIYAR REAL ESTATE d.o.o.	ILIDŽA	NEKRETNINE	28.251.712 KM	40.000 KM	KUVAJT	52
3	S R E d.o.o.	CENTAR SARAJEVO	NEKRETNINE	19.070.389 KM	2.000 KM	SAUDIJSKA ARABIJA	8
4	TOP ONE d.o.o.	CENTAR SARAJEVO	NEKRETNINE	18.761.505 KM	2.000 KM	UJEDINJENI ARAPSKI EMIRATI	1
5	EMIRATES d.o.o.	CENTAR SARAJEVO	NEKRETNINE	18.753.903 KM	2.000 KM	UJEDINJENI ARAPSKI EMIRATI	1
6	PANAMERA d.o.o.	CENTAR SARAJEVO	TRGOVINA	17.875.404 KM	950.000 KM	KUVAJT	11
7	Rawasi Real Estate d.o.o.	CENTAR SARAJEVO	NEKRETNINE	13.130.707 KM	1.190.000 KM	KUVAJT	5
8	ALSUWAIDI & ALKHAJA d.o.o.	ILIDŽA	NEKRETNINE	11.868.572 KM	2.000 KM	UJEDINJENI ARAPSKI EMIRATI	3
9	ARDH-ALJAZEERA d.o.o.	ILIDŽA	NEKRETNINE	10.379.807 KM	200.000 KM	KUVAJT	3
10	MY BOSNIA GREEN LAND d.o.o.	ILIDŽA	NEKRETNINE	10.302.657 KM	15.000 KM	KUVAJT	3
	UKUPNO			215.992.939 KM	2.406.000 KM		273

Izvor: Podaci iz više izvora (VSTVBih i TRON)

Na petom mjestu navedene tabele nalazi se kompanija EMIRATES d.o.o. Sarajevo (Emirates, 2017) u vlasništvu šeika Mohammeda al Qasimija, koja je do kraja 2016. godine imala ukupnu aktivu od 18,7 miliona KM. U svom portfoliju ova kompanija ima nekoliko projekata a među Sarajlijama i gostima Sarajeva svakako

je najpopularniji zabavno-rekreativni kompleks Sunnyland na Trebeviću, koji je značajno popunio turističku ponudu Sarajeva. Pored nekoliko stambeno-poslovnih projekata u Sarajevu, Šeik Mohammed al Qasimi kupio je hotel Feri na Igmanu, koji će nakon značajnih ulaganja postati O₃ hotel specijaliziran za sportski i rehabilitacijski turizam (Klix.ba 1, 2017).

2.2.1 Doprinos arapskih investicija u finansijskom sektoru BiH

Kada je u pitanju razvoj i jačanje finansijskog sektora u BiH, nezaobilazna je uloga Bosna Bank International d.d. Sarajevo (BBI Banke), koja je od svog osnivanja 2000. godine dugo bila najjača banka po upisanom kapitalu u BiH, te jedina finansijska institucija na Balkanu koja posluje u skladu s islamskim principima. Bosna Bank International d.d. Sarajevo sa svojom trideset jednom organizacionom jedinicom širom Bosne i Hercegovine predstavlja jednu od najbrže rastućih banaka u BiH po svim segmentima (Klix.ba 2, 2016). Ova finansijska institucija dala je značajan doprinos stabiliziranju bh. finansijskog sistema tokom turbulentnog perioda globalne finansijske krize. Pored poslovnih uspjeha, ovu finansijsku instituciju odlikuju karakteristike društveno odgovorne korporacije s kontinuiranim projektima unapređenja sveobuhvatnih prilika u bh. društvu. Najznačajniji društveno odgovorni projekt BBI Banke jeste inauguracija i uspješno organizovanje najveće poslovne smotre u regionu pod nazivom Sarajevo Business Forum (SBF) (Bosna Bank International – BBI, 2017). Posljednjih sedam godina SBF je okupljao, pored političkih i korporativnih lidera, na hiljade poslovnih ljudi iz BiH, regiona, Bliskog i Dalekog istoka, SAD-a, EU zemalja i zemalja BRIC-a. SBF je zasigurno postao generator ekonomskog razvoja BiH, jer kontinuirano promovise investicijske projekte u ključnim privrednim sektorima, kao što su infrastruktura, energetika, poljoprivreda, turizam, drvna industrija i drugo. Rezultate SBF-a moguće je sagledati tek s vremenske distance od sedam godina. Postoje direktni i indirektni plodovi poslovnih susreta i napora organizatora. Direktni rezultati su oni koji su tokom vremena najavljavani na samom forumu, poput investicija u prehrambenu industriju ICD korporacije u ukupnoj vrijednosti od 100 miliona EUR (BBI, 2015), otvaranje od strane FlyDubaija direktne avionske linije Sarajevo - Dubai (Akos.ba, 2015), potpisivanje ugovora o izgradnji Bloka 7 Termoelektrane Tuzla (BBI, 2017) s kineskom korporacijom China Gezhoba Group Company, vrijednog 722 miliona EUR te drugi projekti. Neposredne rezultate SBF-a možemo vidjeti širom BiH kroz različite poslovne poduhvate u turizmu, nekretninama, drvnjoj i prehrambenoj industriji, te generalnom poboljšanju poslovne pozicije bh. privrednih subjekata na domaćem i inostranom tržištu.

Poseban značaj ima implementacija kreditne linije za održiv manjinski povratak Vlade Republike Turske u vrijednosti od 100 miliona EUR, koju uspješno implementiraju BBI Banka i Ziraat Banka (Klix.ba, 2014). Ovaj projekt finansiranja održivog povratka inicirala je i osmislila BBI Banka i predložila ga vlastima

BiH, te aktivno lobirala širom svijeta tražeći finansijera. Vlada Republike Turske razumjela je značaj i osigurala sredstva za ovaj projekt s dalekosežnim pozitivnim posljedicama po ekonomske potencijale manjinskih povratnika širom BiH. Procjenjuje se da su, kroz takozvanu tursku kreditnu liniju, kreirane poslovne i radne prilike za više od šest hiljada manjinskih povratnika.

BBI Banka iz Fonda Sheikh Saleh Kamel, osnovanog na inicijativu BBI-a i filantropa šeiha Saleha Abdullaha Kamela, osnivača i predsjedavajućeg Al-Baraka finansijske i poslovne grupacije, već šest godina zaredom za 500 stipendista bez jednog ili oba roditelja isplaćuje 600 hiljada USD na godišnjem nivou (Faktor.ba, 2017).

BBI Banka ima i dioničare koji su svojim kontribucijama bh. društvu značajno pomogli u različitim kriznim situacijama, kao i u finansiranju strateških projekata za bh. kulturu, obrazovanje, zdravstvo i vjerske zajednice. Islamska razvojna banka (IDB), koja je većinski osnivač BBI Banke, do sada je kroz različite projekte u BiH uložila 88,5 miliona KM. IDB je osim investicija u BBI i BBI Real Estate implementirala preko 70 društveno odgovornih projekata u BiH u vrijednosti 66 miliona KM (Faktor.ba, 2016), od čega je preko 50 miliona donirano bolnicama i školama širom države Bosne i Hercegovine (Klix.ba 2, 2017). Posebno se ističu brze reakcije u teškim situacijama kakve su bile poplave 2014. Godine, kada je Islamska razvojna banka u saradnji sa BBI Bankom investirala značajna sredstva u obnovu četiri škole u Maglaju (Klix.ba, 2015). Islamska razvojna banka (IDB) u saradnji sa BBI Bankom, BBI Reale Estateom i Rijasetom Islamske zajednice obnovila je Odjel dječije hirurgije Kantonalne bolnice „Dr. Irfan Ljubijankić“ u Bihaću, koja je izgorjela u požaru 2013. godine. Za projekt obnove IDB je obezbijedila 100.000 američkih dolara (Preporod, 2016).

2.2.2. Doprinos arapskih investicija u sektoru turizma i nekretnina u BiH

Turistička potrošnja direktno i indirektno utječe na društveni proizvod jedne zemlje. Direktno, turistička potrošnja utječe tako što podstiče razvoj proizvodnje različitih dobara koje turisti konzumiraju tokom svog boravka. Potrošnja stranih turista indirektno utječe na nacionalni dohodak turističke destinacije jer se svaki dolar koji strani turista potroši ubrizgava u privredu zemlje koju posjećuje. Turizam predstavlja veoma značajan izvor deviznih sredstava, zbog čega ga svrstavaju u favorizovane izvozne grane. Također, značajna je činjenica da ovaj devizni priliv nije praćen izvozom dobara preko granica zemlje, pa se ova vrsta izvoza naziva „nevidljivim izvozom“. Umjesto izvoza robe ovdje se „uvozi“ potrošač, odnosno turist, čija potrošnja na destinaciji predstavlja osnovu deviznog priliva (Unković i Zečević, 2006). Ova specifična vrsta izvoza ima brojne prednosti u odnosu na klasični izvoz roba i usluga:

- Prirodne ljepote ili kulturno-historijsko naslijeđe jedne zemlje kroz turizam dobivaju status utržive robe te postaju predmet razmjene u okviru međunarodne trgovine. One privlače turističku tražnju i indirektno se

„prodaju“ na turističkom tržištu u obliku viših cijena za različite turističke proizvode.

- Domaći proizvodi kroz turizam dobivaju priliku da budu „izvezeni“ tako što će se prodati stranim turistima i to po višoj cijeni nego da su bili predmet tradicionalnog izvoza.
- Izvoz putem prodaje stranim turistima rezultira visokim profitom, ne samo zbog spomenutih viših cijena nego i zbog činjenice da su u ovom slučaju i troškovi plasmana na strano tržište niži.
- Strani turisti konzumiraju i domaće proizvode, koji realno, iz različitih razloga, nikada ne bi mogli biti izvezeni (Sharpley i Tefler, 2004).

Pored toga, turistička industrija, ukoliko je sistem prikupljanja javnih prihoda efikasan, ima značajno pozitivan efekat na povećanje javnog prihoda od svih navedenih aktivnosti kroz plaćeni porez na dodatu vrijednost, takse, doprinose, porez na dobit, akcize, putarine i dr., što u konačnici kroz proces preraspodjele dohotka značajno unapređuje život svih kategorija društva.

Značaj turizma kao izvozne grane najbolje se vidi i iz podataka Svjetske turističke organizacije (UNWTO), prema kojima je međunarodni turizam vodeća izvozna kategorija u svijetu, koja prevazilazi čak i automobilsku i hemijsku industriju. Međunarodni turizam danas predstavlja najznačajniju pojedinačnu stavku u ukupnoj vrijednosti svjetskog izvoza roba i usluga (Bošković, 2009).

Turizam je visoko radno intenzivna djelatnost, stoga može značajno povećati stepen zaposlenosti jednog društva. Direktna zaposlenost u turizmu odnosi se na zaposlenost u djelatnostima koje su neposredno povezane i zavisne od turizma (naprimjer zaposlenost u hotelima, restoranima, *tour*-operatorima, suvenirnicama itd.). Indirektna zaposlenost odnosi se na zaposlenost u djelatnostima koje su posredno povezane s turizmom i ostvaruju značajne koristi od turizma (kao što su naprimjer građevinarstvo, trgovina, finansije, zdravstvo, transport itd.). Turizam se često spominje kao najznačajniji pojedinačni izvor zaposlenosti u svijetu, i procjene su da ukupna turistička privreda osigurava do 11% od globalne zaposlenosti. Turizam se smatra industrijom koja nudi najbolje mogućnosti za ekonomski rast i kreiranje zaposlenosti.

Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine broj turista iz godine u godinu raste, a u 2016. godini povećan je za 11,6% u odnosu na prethodnu godinu. Zabilježen je i porast ukupnog broja noćenja, koji je veći za 10,9% u odnosu na prošlu godinu. Učešće stranih turista u ukupnom ostvarenom broju noćenja je 69,1% s prosječnim brojem od 2,1 noćenja po dolasku. Interesantan je podatak Svjetske turističke organizacije da BiH bilježi porast broja turista višestruko veći od evropskog prosjeka (Slobodna Bosna, 2017). Ovakav trend je ohrabrujući, no broj turista koji posjete BiH u apsolutnom iznosu još uvijek je veoma mali u poređenju s evropskim turističkim velesilama ali i u regionalnim razmjerama.

Tabela br. 14. Dolasci i noćenja turista

	Dolasci			Noćenja			I-XII-2016	
	I-XII 2015	I-XII 2016	Index	I-XII 2015	I-XII 2016	Index	Struktura noćenja	Prosječan broj noćenja po dolasku
Domaći turisti	350,729	371,641	106	717,357	735,322	102,5	30,9	2
Strani turisti	678,271	776,889	114,5	1.425.761	1.641.421	115,1	69,1	2,1
Ukupno	1.029.000	1.148.530	111,6	2.143.118	2.376.743	110,9	100	2,1

Izvor: Agencija za statistiku BiH (ASBiH), 2017

Kada govorimo o posjetama turista iz arapskih zemalja, teško je izvući pouzdane zaključke, s obzirom na to da imamo dostupne podatke za samo tri arapske zemlje, Egipat, Kuvajt i Saudijsku Arabiju. Turisti iz ostalih arapskih zemalja nisu navedeni u izvještaju iz razloga što je broj istih bio statistički beznačajan. Ipak, od 2017. godine podaci za Bahrein, Katar, Ujedinjene Arapske Emirate i Oman izdvojeni su iz ostalih azijskih zemalja i prikazuju se odvojeno zbog povećanja dolazaka turista iz datih zemalja (ASBiH, 2017).

Broj turista iz tri navedene arapske države (Egipat, Kuvajt i Saudijska Arabija) rastao je sa 21.074 dolaska u 2015. godini na 33.874 dolaska u 2016. godini, što je porast od 60,7% na godišnjem nivou. Broj noćenja arapskih turista iz ove tri zemlje također je rastao sa 60.754 noćenja u 2015. godini na 97.064 noćenja u 2016. godini, što je porast od 59,8% na godišnjem nivou. Da se primijetiti da je prosječan broj noćenja arapskih turista u 2016. godini, koji iznosi 2,9 noćenja po dolasku, značajno veći od ukupnog prosjeka noćenja stranih turista, koji iznosi 2,1 noćenje po dolasku. U 2016. godini od ukupnih 1.544.357 prijavljenih turističkih noćenja na arapske turiste otpada 97.064 noćenja ili 6,2%. Pretpostavljajući da je kupovna moć arapskih turista u prosjeku znatno veća od tradicionalnih turista koji posjećuju našu zemlju, a znajući iz studija koje tretiraju potrošačke navike arapskih turista na drugim destinacijama (Al Arabiya English, 2014) da arapski turisti znatno više troše od ostalih turista, zaključujemo da je turistička potrošnja arapskih turista znatno veća od njihovog udjela u ostalim turističkim indikatorima u BiH.

Tabela br. 15. Dolasci i noćenja stranih turista prema zemlji prebivališta

	Dolasci			Noćenja			I-XII-2016	
	I-XII 2015	I-XII 2016	Index	I-XII 2015	I-XII 2016	Index	Struktura noćenja	Prosječan broj noćenja po dolasku
Egipat	665	932	140,2	1,769	2,311	130,6	0,1	2,5
Kuvajt	11,107	14,569	131,2	37,039	49,959	134,9	3	3,4
S. Arabija	9,302	18,373	197,5	21,946	44,794	204,1	2,7	2,4
Ukupno AL	21,074	33,874	160,7	60,754	97,064	159,8	5,8	2,9
Ostale zemlje	657,197	743,015	113,1	1.365.007	1.544.357	113,1	94,1	2,1
Strani turisti	678,271	776,889	114,5	1.425.761	1.641.421	115,1	100	2,1

Izvor: ASBiH, 2017

Turizam u BiH u proteklih nekoliko godina doživljava svoju renesansu. Taj preporod očituje se kroz kontinuirano povećavanje broja smještajnih kapaciteta svih nivoa kvalitete usluge. Grade se luksuzni hoteli, često uvršteni u svjetske hotelske lance, ali tu je i gradnja hotelskih kapaciteta nižih kategorija, rezidencijalnih objekata, sportsko-rekreacionih smještaja, prenoćišta, banja, restorana i šoping-centara. Postepeno ali nezaustavljivo, uspostavlja se i prateća turistička infrastruktura, kao što su turističke agencije, prijevoznici, industrija suvenira, industrija usluga namijenjenih turistima, od ugostiteljstva do zdravstvene ponude. Zbog nepouzdanosti statističkih podataka o broju gostiju, broju noćenja i prosječnoj potrošnji turista, nemoguće je sačiniti projekciju utjecaja turističkog sektora na ekonomski razvoj bh. društva. Ipak, opći je utisak da se kroz sve bolju uvezanost bh. gradova sa svjetskim metropolama putem avionskih linija, a posebno linija koje u našem slučaju povezuju Dubai i Sarajevo (Aviatica, 2016), te Šaržu i Sarajevo (Klix.ba 3, 2016), Rijad i Sarajevo (Akos.ba, 2017), Dohu i Sarajevo (Klix.ba 3, 2017) te Kuvajt i Sarajevo (Klix.ba 4, 2017) kao i odličnu povezanost s Istanbulom, stvara pretpostavka za sve veći broj turista iz arapskih zemalja, posebno tokom ljetnih mjeseci, kada se bh. izletišta pretvaraju u prave turističke centre za ovu turističku populaciju. U nedostatku domaćeg kapitala koji bi mogao užurbano graditi turističke kapacitete, poduzetni arapski posjetioci prepoznaju poslovne prilike i značajno ulažu u ovu oblast. Naši podaci govore da je na kraju 2016. godine 550 kompanija sa preko 300 miliona KM upisanog arapskog kapitala, te preko 1,06 milijardi KM ukupne aktive angažovano na izgradnji smještajnih kapaciteta i prateće turističke infrastrukture u Bosni i Hercegovini. Pretpostavljamo da su iznosi ukupnih arapskih investicija u turizam BiH bili znatno veći tokom 2017. godine. Nesumnjivo je da svako unapre-

đenje turističke ponude za sobom nosi eksponencijalan rast dolazaka stranih turista kao i značajan rast njihove turističke potrošnje, koja pozitivno utječe na domaći društveni proizvod, stopu zaposlenosti te platni bilans jedne zemlje.

2.2.3. Doprinos arapskih investicija u sektoru medija u BiH

Al Jazeera Balkans (AJB) najveća je međunarodna medijska kuća prisutna na Balkanu, koja već pet godina uspješno emituje visoko profesionalan informativni i dokumentarni program na jezicima južnoslavenskih naroda koji žive na Zapadnom Balkanu. U tom periodu, od osnivanja do danas, Al Jazeera Balkans započela je svoje emitovanje na preko 200 operatera u regiji, te tako, ili na druge tehnološke načine, dolazi do 25 miliona gledatelja na Balkanu, ali i širom svijeta. Prva je televizija koja je ozbiljno počela generisati dijalog i nepristrasnu, tačnu i pravovremenu informaciju na prostoru bivše Jugoslavije, sa studijima ili dopisništvima u svim glavnim gradovima bivše države.

Značaj AJB za Bosnu i Hercegovinu višestruk je. Prije svega, to je jedna od najvećih *green-field* investicija u BiH, sa do sada uloženih preko 80 miliona EUR bez ikakve repatrijacije sredstava iz BiH. Glavni studio AJB u Sarajevu tehnološki je najsavremeniji i najimpresivniji, te emitovanje vijesti i dijaloških emisija, koje se gledaju u regionu i širom svijeta, kontinuirano gradi pozitivnu reputaciju za grad Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu. Al Jazeera Balkans praktično je postala prvi i jedini medij sa sjedištem u BiH koji „proizvodi i izvozi“ vijesti i kreira javno mnijenje u BiH i izvan nje (Klix.ba 4, 2016).

Al Jazeera Balkans je dala i značajan doprinos jačanju bh. društva tako što je za doprinose i poreze na plate, porez na dodatu vrijednost i carine u proteklih pet godina uplatila oko 28,5 miliona KM. Nadalje, AJB je kreirala potražnju za različite robe i usluge domaćih dobavljača u vrijednosti većoj od 50 miliona KM. Već tri godine Al Jazeera Balkans jedan je od tri najpoželjnija poslodavca u BiH, a od samog početka ubjedljivo je najpoželjniji poslodavac u oblasti medija, zapošljavajući 224 osobe iz svih zemalja regije. Al Jazeera Balkans razvila je reputaciju odgovornog i profesionalnog medijskog aktera. I statistike idu u prilog tvrdnji da je ovo uspješna investicija: iako emituje program više namijenjen obrazovnijim gledateljima, širih pogleda, koji pored kvalitetnog informisanja, imaju želju i za učenjem, Al Jazeera Balkans dnevno ima do milion gledalaca, te je najgledanija među televizijama iz regije na platformama kao što su *Youtube* ili *Facebook*, dok se svi parametri gledanosti poboljšavaju iz godine u godinu. U regiji je AJB trenutno najznačajniji kupac autorskih prava u svijetu dokumentarnog filma, te sponzorira najznačajnije festivale dokumentarnog filma u regiji kao što su sarajevski Sarajevo Film Festival i beogradski Beldoc. Al Jazeera Balkans vratila je i Balkan u fokus međunarodnih krugova: AJB je realizovala preko hiljadu priloga i javljanja uživo za globalne programe Al Jazeera na arapskom i engleskom jeziku. Neprocjenjiva je vrijednost takve promocije (Fočo, 2017).

2.2.4. Doprinos arapskih investicija na obrazovnom planu u BiH

Kada je u pitanju doprinos arapskog kapitala obrazovnom sektoru, pored podrške institucija Organizacije islamske konferencije postojećim obrazovnim institucijama u BiH kroz pomoć u obnavljanju obrazovne infrastrukture i nabavku školskih pomagala i literature, nesumnjivo najznačajnije mjesto zauzima kuvajtska kompanija Senabil d.o.o., koja uspješno upravlja Ustanovom za predškolski odgoj i obrazovanje „Amel i Nur“, koja u sastavu ima četiri vrtića, igraonice i jaslice, te privatnom osnovnom školom „El-Manar“ na Ilidži. Tokom dvije decenije sedamdeset odgojnih stručnjaka u Ustanovi za predškolski odgoj i obrazovanje „Amel i Nur“ odgajalo je preko 2.000 mališana predškolskog uzrasta. Svakodnevno oko pet stotina mališana pohađa različite sadržaje ove ustanove na različitim lokacijama u Sarajevskom kantonu. Predškolski odgoj pored primarnog programa nudi djeci dodatne sadržaje, zdravu ishranu, preventivnu zdravstvenu zaštitu, visoki stepen higijenskih uslova, kao i kvalitetnu saradnju s roditeljima i društvenom zajednicom. Ova ustanova svojim dugogodišnjim zalaganjem i trudom, kroz kvalitetu odgojne usluge, poštujući visoke standarde higijene i zdravoga života, uspjela je da pridobije povjerenje sarajevskih roditelja.

Privatna osnovna škola „El-Manar“ osnovana je 2002. godine, a ove godine ispraća desetu generaciju svojih učenika. U školi radi 37 zaposlenika, državljana BiH, većinom nastavnog osoblja. Ovo je prva osnovna škola koja prati bosanski plan i program a koja je uvela cjelodnevni obrazovno-odgojni program uz stručni tim nastavnika, pedagoga, ljekara i medicinskog osoblja. Učenici u školi imaju tri nutricionistički pažljivo pripremljena obroka, pohađaju po ličnom izboru dodatne časove sticanja znanja i vještina iz različitih oblasti, od stranih jezika, vjeronauke, sporta, muzičke i likovne naobrazbe. Učenici ne nose knjige kući, jer zadaću rade i uče u školi. Ova škola posebnu pažnju posvećuje kvaliteti predavanja, opremljenosti nastavnih kabineta i praktičnom radu učenika. Česte su posjete kulturnim institucijama, muzejima i različitim ustanovama, gdje se učenicima širi praktično znanje, te se upoznaju s različitim aspektima života u BiH. Škola poduzima neophodne mjere na suzbijanju maloljetničke delikvencije, zbog čega su roditelji posebno zadovoljni. U zavisnosti od potrebe roditelja, djeca imaju obezbijeđen prijevoz od kuće do škole.

Očigledno je da se radi o jednom sistematskom odgoju i obrazovanju djece, uzrasta od jedne godine pa sve do završetka osnovnog obrazovanja. Kako predškolski odgoj i obrazovanje, tako se i osnovno obrazovanje realizuje po najsavremenijim metodama, što su sarajevski roditelji prepoznali. Obje ustanove rade po nastavnom planu i programu Ministarstva za obrazovanje Kantona Sarajevo, a djeca redovno učestvuju na takmičenjima iz raznih oblasti, bilježeći zapažene rezultate (Imamović, 2017).

2.2.5. Doprinos arapskih investicija trgovinskoj razmjeni BiH i zemalja članica Arapske lige

Na osnovu izvještaja Centralne banke Bosne i Hercegovine o trgovinskoj razmjeni Bosne i Hercegovine s drugim državama u periodu od 2009. do 2016. godine donosimo podatke o uvozu i izvozu BiH sa državama članicama Arapske lige.

Tabela br. 16. Podaci o uvozu i izvozu BiH sa državama članicama Arapske lige

Zemlja	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
UKUPNO	12.355.179.341	13.616.238.450	15.525.427.716	15.252.942.109	15.169.792.219	16.199.278.093	15.851.863.280	16.139.326.170
Alžir	322.570	863.119	1.961.088	1.090.746	14.746.520	1.954.978	815.514	1.448.049
%AL	0,003%	0,006%	0,013%	0,007%	0,097%	0,012%	0,005%	0,009%

IZVOZ IZ BIH U KM

Zemlja	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
UKUPNO	5.531.199.114	7.095.502.968	8.222.111.044	7.857.961.872	8.380.275.294	8.681.742.497	8.987.314.507	8.670.338.356
S.Arabija	781.703	3.486.321	15.164.961	48.777.870	17.305.486	21.279.070	42.704.745	39.178.292
%AL	0,033%	0,056%	0,186%	0,645%	0,755%	0,599%	0,488%	0,453%

Izvor: CBBiH, 2017.

Kada je u pitanju uvoz roba i usluga u BiH, samo je jedna od arapskih država ispunila kriterije da uopće bude prikazana u izvještaju Centralne Banke BiH, a to je Alžir. Kao kriterij za prikazivanje zemlje uvoza korišten je procenat učesća uvoza iz te zemlje u odnosu na ukupan uvoz BiH. Imajući na umu da je uvoz iz ostalih arapskih zemalja statistički zanemariv, a da je uvoz iz Alžira iznosio 0,009% ukupnog bh. uvoza za 2016. godinu, sa žaljenjem možemo konstatovati da BiH gotovo da nema uvoz iz zemalja članica Arapske lige.

Kada je u pitanju izvoz roba i usluga iz BiH, samo su dvije od arapskih država, i to Saudijska Arabija i Tunis, ispunile kriterije da uopće budu prikazane u izvještaju Centralne banke BiH. Kao kriterij za prikazivanje zemlje izvoza korišten je procenat učešća izvoza u tu zemlju u odnosu na ukupan izvoz BiH. Imajući na umu da je izvoz u ostale arapske zemlje statistički zanemariv, a da je izvoz u Saudijsku Arabiju i Tunis iznosio 0,453% ukupnog bh. izvoza za 2016. godinu, može se kazati da BiH gotovo da nema izvoz u zemlje članice Arapske lige.

Tabela br. 17. Vanjskotrgovinska razmjena BiH sa državama Zaljeva u 2016. godini

Vanjskotrgovinska razmjena BiH sa državama Zaljeva u 2016.godini

Zemlja	Obim	Izvoz	Uvoz	Saldo	Izvoz/Uvoz
Saudijska Arabija	48.911.906	47.500.927	1.410.979	46.089.948	3366,52%
UAE	37.179.752	25.673.669	11.506.083	14.167.586	223,13%
Kuvajt	2.103.386	1.935.492	167,894	1.767.598	1152,81%
Katar	577,861	389.260	188,601	200,659	206,39%
Bahrein	324,968	152,329	172,639	-20.310	88,24%
Oman	83.720	82,228	1,492	80,736	5511,26%
Ukupno	89.181.593	75.733.905	13.447.688	62.286.217	563,17%

Izvor: Vanjskotrgovinska komora BiH, 2017.

Prema podacima Vanjskotrgovinske komore BiH, koji, pak, ne korespondiraju podacima Centralne Banke BiH, najveću trgovinsku razmjenu BiH u 2016. godini kada su u pitanju zemlje Zaljeva bilježi sa Saudijskom Arabijom (49 miliona KM) i sa UAE (37 miliona KM), dok je razmjena s ostalim zemljama beznačajna. Struktura izvoza u Saudijsku Arabiju ukazuje na vodeće učešće proizvoda namjenske industrije (34 miliona KM), ali je zapaženo i prisustvo izvoza nekih prehrambenih proizvoda, kao što su peciva, kolači, keksi i ostali pekarski proizvodi. Izvoz spomenutih prehrambenih proizvoda je sa 3,5 miliona KM u 2015. povećan na 6,3 miliona KM u 2016. godini. U uvozu iz Saudijske Arabije prednjače hemijski proizvodi i hurme. Sa Ujedinjenim Arapskim Emiratima BiH ostvaruje oko 42% od ukupnog obima trgovine s ovim regionom. U razmjeni s Emiratima BiH bilježi nešto manji suficit (14 miliona KM). BiH u UAE najviše izvozi drvo (20 miliona KM) i mirise (4,3 miliona KM), dok u uvozu iz Emirata dominira aluminij (6,5 miliona KM) i kahva (0,5 miliona KM). Razmjena s ostalim zemljama skoro je beznačajna.

Razloge za ovako niske volumene trgovinske razmjene možemo pored ostalog tražiti i u činjenici da je bh. privreda tradicionalno orijentisana na evropsko tržište te da značajniji iskorak ka izvozu bh. roba u zemlje Arapske lige zahtijeva dugoročna ulaganja u distribuciju, marketing i strateške partnere u datim zemljama, što se još ne događa, bar ne u željenom obimu.

Također, prisustvo arapskog kapitala u BiH još uvijek nije prepoznalo konkurentne prednosti bh. proizvoda kako bi iste posredstvom svojih poslovnih mreža plasiralo u arapski svijet. S druge strane, izuzev nafte i poljoprivrednih proizvoda, teško će se ostali proizvodi iz arapskog svijeta direktno pojaviti na bh. tržištu iz opravdanih razloga, a to je prije svega malen kupovni potencijal u BiH te loša bh. distributivna infrastruktura u regionu.

3. Izazovi, prijetnje i uspješna iskustva

Bosna i Hercegovina je zemlja u tranziciji s nesinhronizovanom legislativom, nerazvijenom vladavinom prava i nepostojanjem jasnih i koherentnih strategija razvoja i privlačenja stranih investicija, što nam govore i ocjene o konkurentnosti, lakoći poslovanja te zaštiti vlasničkih prava, po kojima BiH vrlo loše kotira na svjetskom nivou, dok je najlošije rangirana u odnosu na zemlje okruženja. Imajući u vidu negativne demografske trendove, nisku kupovnu moć lokalnog stanovništva, lošu povezanost s transportnim koridorima te kontinuiranu političku krizu, nije začuđujuće da je priliv stranih ulaganja na neadekvatnom nivou. Stoga, umjesto da se bosanskohercegovačko društvo raduje svakom stranom investitoru koji se odvažio ulagati svoj kapital u Bosnu i Hercegovinu, problematiziraju se ulaganja stranih državljana iz pojedinih regiona. Ovdje treba svakako napraviti razliku između stranih ulagača koji primarno žele obavljati svoje poslovne aktivnosti u BiH od onih koji su registrirali pravno lice u BiH isključivo iz razloga da bi na legalan način došli u posjed i registrovali vlasništvo nad stambenim nekretninama u BiH (Fetah, 2017).

3.1. Pravna pitanja

Odredbama člana 15. Zakona o stvarnim pravima (*Službene novine Federacije BiH*, broj 66/13) propisano je da strane fizičke i pravne osobe u Federaciji BiH mogu sticati pravo vlasništva na nekretninama u Federaciji BiH pod uslovom reciprociteta, izuzev kad su to pravo stekle nasljeđivanjem ako zakonom ili međunarodnim ugovorom nije drugačije određeno. Reciprocitet se pretpostavlja, a listu zemalja s kojim ne postoji reciprocitet objavljuje Federalno ministarstvo pravde, uz prethodno pribavljeno mišljenje Ministarstva vanjskih poslova BiH, svake godine najkasnije do 31. januara. Nadalje, strana osoba ne može biti vlasnik nekretnine na području koje je radi zaštite interesa i sigurnosti Federacije BiH zakonom proglašeno područjem na kojem strane osobe ne mogu imati pravo vlasništva. Zasad ovaj slučaj reguliše Zakon o poljoprivrednom zemljištu, prema čijim odredbama nosioci prava vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem ne mogu biti strane fizičke i pravne osobe, ako međunarodnim ugovorom nije drugačije određeno (oranice, voćnjaci, vinogradi, pašnjaci, ribnjaci, močvare i sl.).

Reciprocitet se, izuzev za poljoprivredno zemljište, pretpostavlja, ali postoji čitav niz zemalja s kojima prema zvaničnoj listi nema reciprociteta ili je reciprocitet ograničen posebnim uslovima. U takvim slučajevima strane fizičke ili pravne osobe prinuđene su da osnuju pravni subjekt u BiH kako bi na taj legalni način posredno stekle vlasništvo nad nekretninama u Federaciji BiH. Na skoro istovjetan način i propisi Republike Srpske regulišu ovu materiju. Ovakav pravni okvir dovodi do nastanka velikog broja „fiktivnih“ pravnih lica koja evidentno nisu registrovana radi obavljanja poslovnih aktivnosti na tržištu BiH, što uzrokuje štetu kako za državu, tako i za osnivače takvih pravnih lica, čak i kad se zanemare veliki troškovi i brojne administrativne prepreke u fazi njihovog osnivanja. Naime, vrlo kompleksni domaći propisi koji regulišu poresku registraciju, zapošljavanje, računovodstvo, vođenje poslovnih knjiga, reviziju, uspostavu i vođenje obaveznih evidencija, inspekcijски nadzor i druga brojna pitanja, *de facto* su neprimjenjivi u odnosu na ovakva pravna lica, koja su bez obzira na to u obavezi da ih poštuju i provode, jer u suprotnom za njih mogu nastati nesagledive materijalne posljedice. Pored svega navedenog, rizikuju da budu osumnjičeni ili čak i optuženi za različita krivična djela kao što su prevara ili pranje novca. Ovdje treba skrenuti pažnju na još jednu pojavu koja zasigurno povlači kako pravna, tako i porezna pitanja. Naime, dešava se da pravna lica u vlasništvu kapitala porijeklom iz zemalja članica Arapske lige nelegalno prometuju bh. nekretninama izvan zemlje koristeći se uslugama stručnih i ovlaštenih osoba iz BiH. Dakle, arapsko pravno lice iz BiH izgradi turističko naselje, *kondominijum* ili *gated community* u BiH te putem svoje poslovne infrastrukture „prodaje“ stambene jedinice fizičkim licima u arapskim zemljama a da za isto ne postoji pravni osnov. Tako se svjesno strani državljani dovode u zabludu i pravnu nesigurnost a država BiH ostaje bez poreza na promet nekretnina.

Uspostavljanje adekvatnog zakonskog okvira koji ne bi tjerao strane osobe da posredno stiču vlasništvo nad nekretninama u BiH sasvim bi sigurno pomoglo gašenju fiktivnih firmi osnovanih u ovu svrhu i napravio odgovarajući model kontrole, uz ubiranje javnih prihoda po ovom osnovu, te bi profitirala i država, a stranim investitorima i turistima bilo bi omogućeno jednostavnije sticanje prava vlasništva nad nekretninama, što bi u konačnici imalo i pozitivan efekat na uspa-vano tržište nekretnina u BiH.

3.2. Javno mnijenje

Prema istraživanju koje je početkom 2017. godine proveo Međunarodni republikanski institut (IRI), 60% ispitanika širom BiH protiv je kupovine zemlje ili nekretnina od strane osoba koje nisu državljani BiH (International Republican Institute, 2017). Posebno se protive starije osobe, kao i osobe srpske ali i hrvatske etničke pripadnosti, dok su pripadnici bošnjačkog etnikuma nešto otvoreniji u vezi s ovim pitanjem. Nadalje, etnička pripadnost umnogome definira i odnos

ispitanika spram porijekla investitora. Tako će ispitanici Srbi pozitivno gledati na ruske investicije, a negativno na američke i turske, no izrazito negativno na saudijske investicije. Kada je riječ o ispitanicima Bošnjacima, oni će odobravati američke, turske i saudijske investicije, dok će s oprezom posmatrati ruske investicije u BiH. Hrvati ispitanici jedino će pozitivno gledati na američke investicije i utjecaj u BiH, ruske i turske investicije gledaju s oprezom, a na saudijske izrazito negativno. Razlozi za ovakvo javno mnijenje duboko su uvriježeni u političkoj dinamici, iskustvima ali i medijskoj propagandi nad bosanskohercegovačkim društvom tokom posljednjih tridesetak godina. Tako teza da Arapi dolaze i naseljavaju se u BiH izgovorena od strane neodgovornih političara nema ama baš nikakvo utemeljenje u činjenicama, jer podaci Ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine (Migracioni profil BiH za 2016. godinu) pokazuju da od ukupno 11.519 izdatih dozvola za privremeni boravak u 2016. godini, među prvih 16 zemalja nalaze se Sirija (166 izdatih dozvola za privremeni boravak) i Egipat (116 izdatih dozvola za privremeni boravak) od zemalja članica Arapske lige. Prve su Turska, Hrvatska, Srbija, Kina i Crna Gora. Također, od ukupno 799 izdatih dozvola za stalni boravak u 2016. godini, u prvih 16 nalaze se Egipat (14 izdatih dozvola za stalni boravak) i Jordan (11 izdatih dozvola za stalni boravak) kao zemlje članice Arapske lige (Ministarstvo sigurnosti BiH, 2017). U 2015. godini među prvih 16 zemalja nije bilo zemalja članica Arapske lige. Isto važi i za 2014. godinu.

Što se tiče radnih dozvola, u 2016. godini, od ukupno 2.628 dozvola za strance, na Kuvajćane otpada 118 (6. mjesto). Ispred su Srbija, Kina, Turska, Italija i Hrvatska, dok je državljanima Sirije (7. mjesto) izdato 77 radnih dozvola, a državljanima Saudijske Arabije 54 radne dozvole (9. mjesto).

3.3. Uspješni primjeri politika prema strancima

Primjer kako države mogu mudro iskoristiti potražnju za kupovinom nekretnina ili dugoročnim boravkom nerezidenata na svome teritoriju jeste Malezija. Malezija je popularna destinacija za mnoge jer ima predivne prirodne ljepote, razvijenu infrastrukturu, relativno jeftine troškove života te odličan obrazovni i zdravstveni sistem. Malezija je multietničko društvo sa značajnim populacijama etničkih Kineza i Indijaca. Narušavanje populacijske ravnoteže jeste svakako i političko pitanje za tu zemlju. Ipak, u Maleziju se privremeno naseljavaju ljudi različitog porijekla, životne dobi i ekonomskog kapaciteta kroz program vlade pod nazivom *Malezija moj drugi dom* (*Malaysia My Second Home Programme*) koji je otvoren za sve strance koji dolaze iz zemalja koje je priznala Malezija, a koji zadovoljavaju određene kriterije (Ministry of Tourism and Culture of Malaysia, 2014). Naime, ti stranci mogu ostati u Maleziji koliko žele ili je napuštati i ponovno ulaziti, te boraviti bez ograničenja nakon što dobiju posebnu vrstu vize sa više ulaza i izlaza, koja se izdaje na period od 10 godina i koja se može obnavljati. Osobe koje dobiju ovu vrstu vize mogu sa sobom povesti supružnike i svoju djecu koja su mlađa od

21 godine. Od aplikanta se očekuje da bude finansijski sposoban za svoje izdržavanje tokom boravka u Maleziji. Tako aplikanti mlađi od 50 godina treba da budu u mogućnosti da dokažu finansijsku likvidnost u iznosu od cca 115.000 USD i mjesečna primanja u iznosu od cca 2.300 USD, dok oni koji su stariji od 50 godina treba da budu u mogućnosti da dokažu finansijsku likvidnost u iznosu od cca 80.500 USD te mjesečna primanja u iznosu od cca 2.300 USD. Također je potrebno da polože oročenu štednju u iznosu od 69.000 USD za osobe mlađe od 50 godina i cca 34.500 USD za osobe starije od 50 godina u bilo kojoj banci u Maleziji, koju ne smiju podizati tokom prve godine boravka. Tek po isteku perioda od godinu dana mogu podići pola iznosa uz dokaz o kupovini nekretnine, automobila, troškova liječenja ili obrazovanja, dok su drugu polovicu obavezni čuvati tokom cijelog svog boravka u Maleziji. Ukoliko pak aplikant uloži preko cca 230.000 USD u nekretninu u Maleziji, smanjuje se iznos oročene štednje koji treba čuvati u banci tokom svog boravka u Maleziji.

Uspješni korisnici ovog programa uživaju niz poreskih olakšica i popusta koje mogu da koriste tokom svog boravka u Maleziji. Treba napomenuti da korisnici ovog programa mogu kupovati neograničen broj nekretnina po minimalnoj cijeni koju je odredila država za strance, ali i ne moraju, jer to nije preduslov da bi im se odobrio status korisnika ovog programa. Dobit koju ostvare prilikom prodaje nekretnina oporezuje se po stopama koje je odredila država, a koje zavise od dužine boravka stranca u zemlji. Stranci koji borave u Maleziji u okviru ovog programa mogu da se školuju ili da se zaposle na povremenoj osnovi, ali ne zastalno. Kada analiziramo ovaj model, možemo zaključiti da je Vlada Malezije osmislila odličan način da privuče imućne strance te da im ponudi široku lepezu usluga i prilika. Na kraju, država i stanovnici Malezije imaju veliku korist od boravka takvih stranaca u njihovoj zemlji, jer su u pitanju osobe koje su finansijski obezbijedene i koje su došle da svoj novac troše u Maleziji. Direktno pozitivne efekte ima bankarski sektor, jer tokom dužeg perioda ima nove depozite stranaca koji su u obavezi da tokom svog boravka deponuju značajna finansijska sredstva. Nadalje, tržište nekretnina ima veliki poticaj od potražnje koju generišu stranci. Boravak stranaca na duži period kreira svakodnevnu potražnju za različitim roba i uslugama, koje plaćaju sredstvima akumuliranim u inostranstvu. Na koncu, država posebno definisanom poreskom politikom prema strancima korisnicima datog programa kreira značajne javne prihode, a ujedno i upravlja kvantitetom i kvalitetom priliva stranaca (Idris, 2016).

Također, evropske zemlje koje su iz različitih interesa odlučile da privuku kupce nekretnina iz inostranstva mogu biti primjer za Bosnu i Hercegovinu. Naime, Portugal, Irska, Španija, Grčka, Kipar te Mađarska i Latvija uveli su takozvane zlatne vize za kupce nekretnina koji dolaze iz zemalja izvan Evropske unije (Wise, 2014). Iznosi koje strani kupci nekretnina treba da potroše u spomenutim zemljama kako bi dobili zlatnu vizu varira kao i dužina odobrenog privremenog boravka za kupca i njegovu porodicu. Ipak, princip je isti – kupovinom nekretnine strani državljani

stiču pravo na ograničeni dugoročni boravak za sebe i svoje porodice u toj zemlji. Kupce privlače prirodne ljepote, društvene prilike, kulturno-historijsko naslijeđe, zdravstvena zaštita kao i obrazovni sistem. S druge strane, države koje uvode zlatne vize imaju namjeru da privuku strane investitore u nekretnine kako bi povećali priliv stranog kapitala, turističku potrošnju, te na koncu poreske prihode.

Ovdje treba spomenuti i proaktivnu politiku reguliranja prometa nekretninama u kanadskoj državi Ontario, koja slovi za veoma popularnu destinaciju stranih ulagača u nekretnine. Naime, zbog velike potražnje stranaca za nekretninama u državi Ontario došlo je određenih negativnih implikacija, posebno na mogućnosti lokalnog stanovništva da kupi svoju prvu nekretninu. Veliki promet nekretninama doveo je i do špekulacija, pojave korupcije ali i čitavih naselja u kojima niko ne stanuje, što je uveliko utjecalo na vlasti da donesu sveobuhvatan paket mjera kojima će kvalitetnije regulirati tržište, prikupiti više poreza ali i osigurati lokalnom stanovništvu da ima adekvatne životne uslove i dokučive prilike u svojim rodnim gradovima. Paket od 16 mjera bori se protiv špekulatora, korupcije, ubrzava gradnju novih pristupačnijih domova za lokalno stanovništvo, uvodi poreze na prazne nekretnine, mijenja način poslovanja agenata za promet nekretninama, ukida sporne prakse u prometu nekretninama, identificira i procesuirala poreske prevare te standardizira ugovore o najmu nekretnina (Gray, 2017).

4. Nalazi istraživanja

Na osnovu prethodno obrazloženog u ovom istraživanju možemo još jednom u sažetom obliku odgovoriti na istraživačka pitanja:

- Da li je poslovni ambijent u Bosni i Hercegovini atraktivan za strana ulaganja?

Poslovni ambijent u BiH nije atraktivan za strana ulaganja iz više razloga. Prvo, prema rezultatima Izvještaja o globalnoj konkurentnosti, Bosna i Hercegovina se nalazi na 107. mjestu među 138 ekonomija svijeta, te ima najlošiji rang i najnižu ocjenu konkurentnosti u odnosu na zemlje iz okruženja. Drugo, prema Izvještaju o lakoći poslovanja 2017, Bosna i Hercegovina se nalazi na 81. mjestu po lakoći poslovanja među 190 ekonomija svijeta i ima najlošiji rang i najnižu ocjenu lakoće poslovanja u odnosu na zemlje iz okruženja. Treće, niti po Međunarodnom indeksu vlasničkih prava BiH nije zabilježila vrijedan rezultat. Po istraživanju za 2017. godinu, BiH se nalazi na 116. mjestu od ukupno 127 posmatranih država.

- Koje su najznačajnije prepreke dolasku stranog kapitala u BiH? Neefikasnost i korumpiranost državnog aparata, te politička nestabilnost predstavljaju ključne faktore koji BiH čine nekonkurentnom.

Nedostatak adekvatnog pravnog okvira i efikasnog pravosudnog sistema koji proizlazi iz stabilne političke strategije razvoja bh. društva, u kome se strani investitori mogu osjećati sigurno i zaštićeno suštinski je problem BiH.

Tek naknadno dolazi troma i komplikovana administracija te nedostatak adekvatne transportne komunikacije, zastarjeli obrazovni sistem ili dostupnost specijalizirane radne snage. Nedopustivo je spor i komplikovan proces osnivanja novih kompanija u BiH.

Također je spor i netransparentan proces izdavanja građevinskih dozvola, dobijanja priključka za električnu energiju, te uknjižbu imovine. Poseban problem jeste pravna zaštita manjinskih investitora, izvršenje ugovora i rješavanje problema nesolventnosti, što strane ulagače izrazito brine i sprečava da u značajnijem broju odaberu BiH kao svoju ulagačku destinaciju.

Neka od indiciranih zapažanja imaju direktan i trenutačan utjecaj na stranog ulagača, dok druga zapažanja dugoročno i indirektno utječu na atraktivnost datog tržišta za strane ulagače.

- Koje je reformske korake neophodno preduzeti radi unapređenja poslovnog okruženja u cilju privlačenja stranih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu? Ukoliko se želi promijeniti trenutno stanje u pogledu privlačenja stranih investicija, neophodne su korjenite i sveobuhvatne reforme bosanskohercegovačkog društva i države. Suštinski preduvjet za korjenite reforme svakako je hrabar politički konsenzus oko budućeg ustrojstva države, čime bi se otvorila vrata promjenama u ključnim društvenim stubovima kao što su pravosudni, finansijski, obrazovni i zdravstveni sistem. Nalazi navedenih izvještaja predstavljaju odličnu osnovu za pripremu reformskih koraka. Navedene promjene neophodne su iz razloga što građanima BiH treba da projiciraju nadu za prosperitetom, pravdom i blagostanjem, što konsekvantno treba da utječe na neutralizaciju postojećih negativnih demografskih i ekonomskih trendova. Tek tada će Bosna i Hercegovina imati šansu da ubijedi ozbiljne strane ulagače da investiraju u njenu budućnost.

- Kakvi su obim i struktura stranih ulaganja u BiH, s posebnim osvrtom na ulaganja iz arapskog svijeta?

Od ukupnih stranih direktnih investicija u BiH na dan 31.12.2016. godine koje iznose 12,96 milijardi KM najveći strani investitori su Austrija sa 2,5 milijarde KM, odnosno 19,2%, Hrvatska sa 2,2 milijarde KM, odnosno 17,2% i Srbija sa 2,1 milijardu KM, odnosno 16,3%. U istom periodu, ukupne arapske investicije prema dostupnim izdvojenim podacima Centralne banke BiH za Saudijsku Arabiju, Kuvajt i Ujedinjene Arapske Emirate iznosile su 620 miliona KM, odnosno 4,8%.

U BiH je registrovano 1.088 pravnih lica s osnivačima iz zemalja članica Arapske lige, čiji ukupni upisani kapital na dan 31.12.2016. godine iznosi 559,2 miliona KM s ukupnom aktivom od 2.254,07 miliona KM te 2.382 zaposlenih, sa najviše kompanija u sektoru nekretnina, njih 477, koje imaju ukupnu aktivu

preko 1 milijardu KM.

- Koji su i kakvi socio-ekonomski utjecaji arapskih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu?

Kada je upitanju socio-ekonomski doprinos arapskog kapitala u BiH identifikovali smo više sektora u kojima se osjeti njegov značajan utjecaj.

Prije svega, arapski kapital je kroz Bosna Bank International prisutan u finansijskom sektoru. Pored poslovnih uspjeha u pružanju finansijskih usluga na korporativnom i *retail*-tržištu, ova finansijska institucija značajno je doprinijela sveukupnom poslovnom okruženju kroz niz projekata i aktivnosti koje kontinuirano sprovodi godinama. Također, BBI daje ogroman doprinos kroz svoj društveno odgovorni rad.

Nadalje, 550 kompanija sa preko 300 miliona KM upisanog arapskog kapitala, te preko 1,06 milijardi KM ukupne aktive angažovano je na izgradnji smještajnih kapaciteta i prateće turističke infrastrukture u Bosni i Hercegovini. Pretpostavljamo da su iznosi ukupnih arapskih investicija u turizam BiH bili znatno veći tokom 2017. godine. Nesumnjivo je da svako unapređenje turističke ponude za sobom nosi eksponencijalan rast dolazaka stranih turista kao i značajan rast njihove turističke potrošnje, koja pozitivno utječe na domaći društveni proizvod, stopu zaposlenosti te platni bilans jedne zemlje.

Al Jazeera Balkans najveća je međunarodna medijska kuća prisutna na Balkanu, koja već pet godina uspješno emituje informativni i dokumentarni program na jezicima južnoslavenskih naroda koji žive na Zapadnom Balkanu. Značaj AJB za Bosnu i Hercegovinu višestruk je. Prije svega, to je jedna od najvećih *green-field* investicija u BiH. To je prvi i jedini medij sa sjedištem u BiH koji „proizvodi i izvozi“ vijesti i kreira javno mnijenje u BiH i izvan nje.

Kada je u pitanju doprinos arapskog kapitala obrazovnom sektoru, pored podrške institucija Organizacije islamske konferencije postojećim obrazovnim institucijama u BiH kroz pomoć u obnavljanju obrazovne infrastrukture i nabavku školskih pomagala i literature, nesumnjivo najznačajnije mjesto zauzima kuvajtska kompanija Senabil d.o.o., koja uspješno upravlja Ustanovom za predškolski odgoj i obrazovanje „Amel i Nur“, koja u sastavu ima četiri vrtića, igraonice i jaslice, te privatnom osnovnom školom „El-Manar“ na Ilidži. Tokom dvije decenije sedamdeset odgojnih stručnjaka u Ustanovi za predškolski odgoj i obrazovanje „Amel i Nur“ odgajalo je preko 2.000 mališana predškolskog uzrasta.

Neophodno je napomenuti da su arapske investicije pobudile javnu debatu u BiH da li i kako BiH treba dopustiti stranim državljanima pravo na posjedovanje nekretnina. Ovo istraživanje dalo je svoj doprinos u identificiranju dobrih praksi u toj oblasti širom svijeta.

5. Zaključci i preporuke

Bosna i Hercegovina je neatraktivna investicijska destinacija zbog malog tržišta, niske kupovne moći, niske konkurentnosti, kompliciranosti poslovanja te neadekvatne zaštite vlasničkih prava. Stoga, Bosna i Hercegovina ima nizak i nedovoljan priliv direktnih stranih ulaganja kako bi generisala neophodan ekonomski razvoj. Ukoliko se želi promijeniti trenutno stanje, država Bosna i Hercegovina mora što prije početi s otklanjanjem negativnosti identifikovanih kroz indeks globalne konkurentnosti, indeks lahkooće poslovanja, međunarodni indeks vlasničkih prava te međunarodni indeks ekonomskih sloboda.

Najizraženije prepreke uspješnom poslovanju i investicijskoj klimi u Bosni i Hercegovini su: neefikasnost administrativnih procedura, nedostatak uređenog pravnog sistema i političke stabilnosti, teškoće u registraciji firme i pokretanju poslovne aktivnosti, složenost poreskih i finansijskih propisa i procedura, nedostatak pravne sigurnosti u zaštiti investitora i investicijskog projekta.

Visina stranih ulaganja u Bosni i Hercegovini (6,8 milijardi USD) relativno je niska u odnosu na susjedne zemlje – Srbija (30,3 milijarde USD) ili Hrvatska (27,6 milijardi USD). Fokus stranih investicija usmjeren je prema sljedećim oblastima: proizvodnja (30%), finansije (26,1%), telekomunikacije (13,5%), trgovina (11%) i usluge (4,9%), dok je ulaganje u oblast trgovine nekretninama sveden na 4,7%.

U posljednjih nekoliko godina primjećuje se zainteresiranost arapskih investitora za ulaganja u BiH i to, pretpostavljamo, iz razloga kao što su politička nestabilnost i sukobi na Bliskom Istoku, klimatske promjene koje otežavaju život stanovnika tog regiona, povećana prisutnost islamofobije u zemljama koje su do sada tradicionalno ugošćavale arapske investitore, rezidente i turiste, kulturna i vjerska povezanost sa stanovnicima BiH, prirodne ljepote i kulturno-historijsko naslijeđe BiH, izrazito niske cijene nekretnina u odnosu na evropske zemlje i Bliski Istok, geostrateška pozicija BiH i njene evroatlantske integracije itd. Ulaganja arapskih državljana u Bosni i Hercegovini do kraja 2016. godine nisu prešla 4,8% od ukupnih stranih ulaganja u zemlji, što iznosi 620 miliona KM. Sve to arapske investicije u BiH stavlja na sedmo mjesto, odmah iza Holandije (5,6%). Najveći postotak ulaganja u Bosni i Hercegovini dolazi iz Austrije (19,2%), Hrvatske (17,2), Srbije (16,3%), Slovenije (7,3%) i Rusije (6,3%).

Arapske investicije najviše su usmjerene na sektor nekretnina (52%), finansijski sektor je na drugom mjestu (20%), slijede mediji (16%), trgovina (4%), turizam (2%), dok sektor proizvodnje i poljoprivrede ne iznose niti 1% od ukupnog broja arapskih investicija u Bosni i Hercegovini.

Pozitivan multisektoralni utjecaj arapskih investicija u BiH posebno smo ilustrirali u ovom radu. Zasiurno je, iako relativno malo, prisustvo arapskog kapitala dalo svoj pečat na unapređenju ekonomskih i društvenih prilika u BiH te je pozitivno prihvaćeno od bh. građanstva i državnih institucija na svim nivoima

vlasti. Iako su arapske investicije koncentrirane su u širem sarajevskom regionu, efekat poslovanja ovih kompanija osjeti se u čitavoj državi. Pored finansijskog i medijskog sektora, posebno treba pozdraviti prisustvo arapskog kapitala u sektoru turizma, gdje se počinju ocrtavati obrisi vrlo ozbiljne turističke ponude inducirane turističkim posjetama iz zemalja Zaljeva. Razvoj turizma za sobom povlači niz pozitivnih efekata na razvoj drugih privrednih grana, kreiranje novih radnih mjesta i prikupljanje poreza. Arapska ulaganja u turistički sektor i dalje su vrlo skromna, uprkos znatnom porastu broja turističkih firmi koje djeluju ili kao posrednik ili kao davalac turističkih usluga. Najveći broj investicija na ovom polju i dalje je ograničen na izgradnju hotela i turističkih naselja, iako ove aktivnosti ulaze i na polje trgovine nekretninama, koje predstavljaju jedan od osnovnih elemenata za turističku djelatnost.

Posljednjih godina u Bosni i Hercegovini je vidljiv osjetan porast prisustva arapskih turista, posebno iz zemalja Zaljeva. Statistički podaci govore da arapski turista troši mnogo više novca, te da u hotelima boravi 3–5 puta duže od ostalih turista. Podaci ne obuhvataju stanove i kuće koje arapski turisti unajmljuju prilikom dolaska u Bosnu i Hercegovinu. Ne postoje službene evidencije koje bi pokazale ove podatke, ali je poznato da arapske porodice u BiH borave i više sedmica, pa čak i mjeseci. Ne treba napominjati koliki je ovo finansijski potencijal za državu Bosnu i Hercegovinu.

Strahovi i predrasude jednog dijela bh. stanovništva spram utjecaja arapskog kapitala, a posebno kupovanja nekretnina u BiH, koje su detektovane kroz istraživanje Međunarodnog republikanskog instituta, treba posmatrati kao rezultat nepoznavanja drugog i drugačijeg te dugogodišnje propagande osmišljene u političkim centrima koji imaju pretenzije na resurse Bosne i Hercegovine. Istina je da je obim arapskih ulaganja u Bosnu i Hercegovinu vrlo skroman, a posmatrajući službene statističke podatke primjećujemo da je broj radnih i boravišnih viza izdat arapskim državljanima zanemariv ako ga uporedimo s brojem radnih dozvola, boravišnih viza ili upisa u državljanstvo izdatih državljanima nekih drugih zemalja. Dakle, tvrdnje da dolazak Arapa može promijeniti demografsku i kulturnu sliku zbog turističko-investicijskih aktivnosti državljana arapskog porijekla nisu utemeljene. Statistički podaci jasno govore da su arapske investicije mnogo manje od onih koje dolaze iz nekih drugih država i regiona.

Bh. građani s pravom strahuju da nepostojanje adekvatne strategije na svim nivoima vlasti oko privlačenja stranog kapitala može postojeće i buduće investitore dovesti u neugodnu situaciju, ugroziti interese bh. društva ali i narušiti reputaciju Bosne i Hercegovine.

U ovom radu naveli smo primjer kako je Malezija osmislila i implementirala poseban program privlačenja stranog kapitala u specifične svrhe pod nazivom *Malaysia My Second Home*. Naime, Malezija je kroz dati program omogućila strancima koji se ne žele baviti biznisom, već planiraju da dugoročno borave i uživaju u blagodatima Malezije, da kupuju nekretnine, kontinuirano troše ali

pod odgovarajućim uslovima, koji maksimiziraju interese Malezije. Podudaran koncept pod nazivom zlatna viza primjenjuju i mnoge evropske zemlje. Smatramo da bi Bosna i Hercegovina, ukoliko bi osmislila sličan program, mogla jasno razdvojiti priliv poslovnog kapitala i priliv kapitala privatnih lica. Takav pristup omogućio bi da se uspostavi potpuna kontrola nad dolaskom, boravkom i ulaganjima stranih državljana koji žele da dio svog života provedu u Bosni i Hercegovini. Nadalje, ovakav program osigurao bi kontinuirane devizne prilive te povećao turističku potrošnju, što bi u konačnici imalo pozitivne efekte na ekonomski rast, zapošljavanje i prikupljanje javnih prihoda.

Ova studija donosi nekoliko preporuka, s jedne strane, vlastima u Bosni i Hercegovini, ali i stranim investitorima, s posebnim osvrtom na one koji dolaze iz arapskog svijeta.

Preporuke smo saželi kako slijedi:

- a) Država Bosna i Hercegovina, odnosno svi njeni nivoi vlasti, treba da koordinirano poduzmu brojne reformske mjere koje će pomoći da se otklone neefikasnosti i nedostaci identificirani kroz četiri međunarodna indeksa detaljno ilustrirana u ovom istraživanju. To podrazumijeva sveobuhvatne reforme na političkom, privrednom, finansijskom, pravosudnom, obrazovnom i zdravstvenom polju.
- b) Država BiH, odnosno svi njeni nivoi vlasti, posebno treba da obrate pažnju na kreiranje jednostavnog i poduzetnički orijentiranog poslovnog okruženja s izrazitom notom pravne sigurnosti i efikasnosti, čime bi se stranim ali i domaćim ulagačima olakšalo poslovanje.
- c) Država BiH, odnosno svi njeni nivoi vlasti, treba da definiraju sinhroniziranu strategiju ekonomskog razvoja, identificiraju oblasti i industrije u kojima BiH želi graditi svoju konkurentnost te definirati poticajne mjere kako bi u iste oblasti i industrije privukli strana ulaganja. Posebnu pažnju treba posvetiti uravnoteženom regionalnom razvoju u BiH. Trenutačno stanje anarhije i haosa kada je u pitanju planiranje razvoja nije razumljivo niti domaćim ulagačima, a pogotovo stranim, od kojih mnogo očekujemo.
- d) Država BiH, odnosno svi njeni nivoi vlasti, treba da unaprijede postojeći model prometa nekretninama, koji će omogućiti kontrolirani promet nekretnina za strane državljane uzimajući u obzir najbolje svjetske prakse na ovom polju, o čemu smo pisali u ovom istraživanju.
- e) Treba ojačati diplomatsko predstavljanje BiH u spomenutim zemljama i intenzivirati bilateralnu razmjenu na visokom i najvišem nivou. Potrebno je formirati i oživiti zajedničke komisije iz oblasti trgovine, turizma, investicija i obrazovanja sa spomenutim zemljama. Također, nužno je uvesti radne / konsultativne / stručne sastanke radi otklanjanja prepreka i unapređenja saradnje na nivou ministara na godišnjem nivou.

- f) Neophodno je donijeti niz zakonskih rješenja u finansijskom sektoru koja omogućavaju poslovanje finansijskih institucija, posebice banaka i osiguravajućih društava, u skladu s islamskim finansijskim principima. Ukoliko bi se osigurala data zakonska legislativa, otvorio bi se prostor za ulazak ozbiljnog kapitala iz zemalja Arapske lige u finansijski sektor u BiH. BiH bi poput Velike Britanije, Njemačke i Luksemburga mogla biti finansijski centar za islamski kapital, što bi donijelo multiplicirane beneficije za bh. društvo.
- g) Treba podržati inicijativu da Sarajevo postane međunarodni univerzitetski centar, u koji bi na studije dolazili studenti iz različitih zemalja, uključujući i zemlje članice Arapske lige. Ova inicijativa podrazumijeva kontinuirano ulaganje u javne i privatne univerzitete i popratnu infrastrukturu kao i u ljudski kapital. Ostvarenje ove ideje postavlja temelje ekonomskog razvoja zasnovanog na uslugama koje sadrže visoku dodanu vrijednost te mijenjaju smjer ekonomskih migracija jer bi značajan broj državljana BiH s akademskom karijerom u svijetu imao motiv više za povratak kući.
- h) U cilju promoviranja turizma i olakšavanja putovanja zainteresiranim turistima iz svih turistički potentnih a sigurnosno prihvatljivih država za BiH, neophodno je postepeno liberalizirati vizni režim. Svakako, u ovu skupinu zemalja spadaju i zemlje članice Arapske lige.
- i) Nužno je unaprijediti reguliranje i nadzor nad sudionicima koji posluju u turističkoj djelatnosti kako bi se podigao kvalitet turističkih usluga, spriječile neprihvatljive prakse, povećao prihod od prikupljenih poreza a nadalje zaštitila prava i interesi turista i reputacija BiH.
- j) Treba pokrenuti kampanje među turistima i stranim investitorima koji posjećuju BiH i posluju u njoj o njihovim pravima i obavezama te načinima i institucijama koje im mogu pomoći u slučaju potrebe.
- k) Treba pokrenuti kampanje edukacije lokalnog stanovništva o koristima koje sa sobom donose strana ulaganja i priliv stranih turista, s posebnim fokusom na razumijevanje drugih kultura, običaja i vjerskih uvjerenja.
- l) Potrebno je uvesti studentske programe iz oblasti turizma u nastavne planove i programe visokog obrazovanja, osnovati fakultet za turizam na javnim univerzitetima za razvoj budućih kadrova i promišljanje novih / strateških politika iz oblasti turizma.
- m) Arapski ulagači u BiH trebalo bi da se uključe u postojeće asocijacije stranih investitora, ali i da osnuju svoju asocijaciju u BiH te da kroz institucionalno djelovanje artikuliraju svoje interese i doprinose razvoju BiH i njihovih investicija.
- n) Asocijacija investitora iz zemalja Arapske lige u saradnji s relevantnim državnim institucijama kao što je FIPA trebalo bi da koordinira kontinuiranom edukacijom stranih investitora iz arapskih zemalja o zakonskim okvirima u kojima posluju dati investitori.

6. Literatura

- Abdul Khalek, J. (2015), "Arab sovereign investments in Europe: a strong past and an uncertain Future", *Aspenia online* (Aspen Institute Italia, 3.2.2015), <http://www.aspeninstitute.it/aspenia-online/en/article/arab-sovereign-investments-europe-strong-past-and-uncertain-future>, pristupljeno 7.10.2017.
- Bukvić, A. (2015), „Šesti SBF otvara vrata regiona stranim investitorima“, *Akos.ba* (AKOS, 11.4.2015), <https://akos.ba/amer-bukvic-sesti-sbf-otvara-vrata-regiona-stranim-investitorima>, pristupljeno 20.4.2017.
- Akos.ba (2017), „Od 24. juna direktna aviolinija Rijad–Sarajevo“, *Akos.ba* (AKOS, 29.5.2017), <https://akos.ba/od-24-juna-direktna-avio-linija-rijad-sarajevo/>, pristupljeno 10.7.2017.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2017), *Saopćenje. Statistika turizma. Kumulativni podaci, januar – decembar 2016*, X: 11 (22.2.2017), http://www.bhas.ba/saopstenja/2017/TUR_2016%20M01-12_001_%2001_bos.pdf, pristupljeno 26.4.2017.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2017), *Saopćenje. Statistika turizma. Kumulativni podaci, januar – februar 2017*, XI:1 (12.4.2017), http://www.bhas.ba/saopstenja/2017/TUR_02_2017_01_1_BOS.pdf, pristupljeno 26.4.2017.
- Al Arabiya English (2014), "Top shop: Arab tourists to UK ranked highest spenders", *Al Arabiya English*, (27.5.2014), <http://english.alarabiya.net/en/business/retail/2014/05/27/Top-shop-Arab-tourists-ranked-highest-spenders-in-UK.html>, pristupljeno 11.6.2017.
- Al Baqain, R. (2012), *Arab Outwards Investments*. [Scholarly project]. In Research Gate, https://www.researchgate.net/publication/273634655_Arab_Outwards_Investments, pristupljeno 7.10.2017.
- Al Jazeera Media Network (2017), „O nama“, *Al Jazeera Balkans*, <http://balkans.aljazeera.net/o-nama>, pristupljeno 16.4.2017.
- Al Shiddi International Sarajevo (2014), "About Us. Sarajevo City Center", <http://www.scc.ba/en/about-us.html>, pristupljeno 16.4.2017.
- Aviatica (2016), "Flydubai dva puta dnevno od Sarajeva do Dubaija", (12.4.2016), <http://www.aviatica.rs/fly-dubai-dva-puta-dnevno-od-sarajeva-dubaija/>, pristupljeno 22.7.2017.
- Bosna Bank International d.d. Sarajevo (2017), "Sarajevo Business Forum. About the Conference", www.sarajevobusinessforum.com, pristupljeno 11.4.2017.
- Bosna Bank International d.d. Sarajevo (2015), *SBF 2014 Report*, n.d., www.sarajevobusinessforum.com, pristupljeno 11.4.2017.
- Bosna Bank International d.d. Sarajevo (2017), *SBF 2016 Report*, n.d., <https://issuu.com/sarajevobusinessforum/docs/sbf2016report/4?ff=true&e=27970538%2F43597471>, pristupljeno 16.4.2017.
- BBi Real Estate doo Sarajevo (2017). O nama. BBi Real Estate.[Internet] Dostupno na: http://www.bbirealstate.ba/o_nama [pristupljeno 12. maj 2017].
- Bošković, T. (2009), „Turizam kao faktor privrednog razvoja“, *Škola biznisa. Naučnostručni časopis*, broj 2, <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2009/2.3.pdf>, pristupljeno 21.4.2017.
- Bukvić, A. (2016), „BBi banka je u posljednjih deset godina najbrža rastuća banka u BiH“, *YouTube* (12.10.2016), <https://www.youtube.com/watch?v=9kIIgKLYD6M>, pristupljeno 13.5.2017.
- Centralna Banka Bosne i Hercegovine, *Glavni ekonomski pokazatelji*, n.p., n.d., http://statistics.cbbh.ba:4444/Panorama/novaview/SimpleLogin_cr.aspx, pristupljeno 18.4.2017.
- Centralna Banka Bosne i Hercegovine, *Statistika*, n.p., n.d., http://statistics.cbbh.ba:4444/Panorama/novaview/SimpleLogin_cr.aspx, pristupljeno 5.5.2017.
- Compact Invest d.o.o. Sarajevo, "O nama", *Compact Invest BA*, n.d., <http://cic.ba/bs/o-nama/>, pristupljeno 16.4.2017.
- Emirates d.o.o. Sarajevo (2017), « About us. Emirates Bosnia and Herzegovina », <http://www.emiratesbh.com/home/>, pristupljeno 9.9.2017.
- Faktor.ba (2016), „Veliki prijatelj Bosne: Prvi predsjednik Islamske razvojne banke (IDB) odlazi u penziju“, *Faktor.ba*, n.p. (29. Septembar), <http://www.faktor.ba/vijest/veliki-prijatelj-bosne-prvi-predsjednik-islamske-razvojne-banke-idb-odlazi-u-penziju-216748>, pristupljeno 16.4.2017.
- Faktor.ba (2017), „Za 100 učenika i studenata: BBI banka u Mostaru dodijelila stipendije“, *Faktor.ba*, n.p. (6.april), <http://www.faktor.ba/vijest/za-100-ucenika-i-studenata-bbi-banka-u-mostaru-dodijelila-stipendije-243337>, pristupljeno 17.4.2017.

- Federalni zavod za planiranje razvoja (2016), *Konkurentnost 2016–2017. Bosna i Hercegovina* (Rep.), Sarajevo, BiH, str. 16, [http://www.fzppr.gov.ba/download/doc/Konkurentnost Bosne i Hercegovine u 2016. godini.pdf](http://www.fzppr.gov.ba/download/doc/Konkurentnost%20Bosne%20i%20Hercegovine%20u%202016.%20godini.pdf)f0cfb1e58b2e4acf04c153e311de1331f.pdf, pristupljeno 5.5.2017.
- Fetah, M., arapski investitor u BiH, intervju, 7.9.2017. godine
- Fočo E., direktor Al Jazeera Networks d.o.o. Sarajevo, intervju, 10.4.2017. godine
- Gray, J. (2017), "Ontario to tackle soaring housing market with multipronged plan", *TheGlobeandMail.com* (21.4), <https://beta.theglobeandmail.com/real-estate/the-market/ontario-housing-market-tax/article34757952/>, pristupljeno 8.10.2017.
- Gulf Real Estate d.o.o. Ilidža (2017) "About us. Gulf Real Estate", <<http://www.gulfdoo.com/aboutus.html>, pristupljeno 16.4.2017.
- Imamović V., direktor OŠ "El-Manar" Ilidža, intervju, 12.4.2017. godine
- International Republican Institute (2017), Poll: Bosnians United in Opposing IS; Divided on U.S., EU and Russia (IRI, n.p. 7.4.2017) <http://www.iri.org/resource/poll-bosnians-united-opposing-divided-us-eu-and-russia>, pristupljeno 21.4.2017.
- Idris, A.N. (2017), "Malaysia My Second Home programme contributed RM2.9b to economy in 2016", *The Edge Markets*, n.p. (22.3.2017), <http://www.theedgemarkets.com/article/malaysia-my-second-home-programme-contributed-rm29b-economy-2016>, pristupljeno 11.4.2017.
- Jazić, A. (2017) „Polovina građana BiH na državnom budžetu“, *Aljazeera Balkans* (13.8.2017), <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/polovina-gradana-bih-na-drzavnom-budzetu>, pristupljeno 1.10.2017.
- Klix.ba (2014) „Turska kreditna linija do sada omogućila više od 5.700 novih radnih mjesta“, *Klix.ba* (19.8.2014), <https://www.klix.ba/biznis/privreda/turska-kreditna-linija-do-sada-omogucila-vise-od-5-700-novih-radnih-mjesta/140819094>, pristupljeno 11.4.2017.
- Klix.ba (2015), „100 hiljada dolara za obnovu poplavljenih škola u Maglaju“ (FOTO), *Klix.ba* (18.11.2015), <https://www.klix.ba/vijesti/bih/100-hiljada-dolara-za-obnovu-poplavljenih-skola-u-maglaju/151118039>, pristupljeno 16.4.2017.
- Klix.ba 1 (2016), „Državni investicijski fond Dubaija će ulagati u Kanton Sarajevo, prva u fokusu Skenderija“ (FOTO), *Klix.ba* (12.9.2016), <https://www.klix.ba/biznis/investicije/drzavni-investicijski-fond-dubaija-ce-ulagati-u-kanton-sarajevo-prva-u-fokusu-skenderija/160912077>, pristupljeno 16.4.2017.
- Klix.ba 2 (2016) "BBI banka povećala kapital za 30 miliona KM i najavila otvaranje prvog ureda u Dubaju" (FOTO), *Klix.ba* (14.7.2016), <https://www.klix.ba/biznis/finansije/bbi-banka-povecala-kapital-za-30-miliona-km-i-najavila-otvaranje-prvog-ureda-u-dubaju/160714025>, pristupljeno 11.4.2017.
- Klix.ba 3 (2016) „Air Arabia od danas povezuje Šaržu i Sarajevo“ (FOTO), *Klix.ba* (18.3.2016), <https://www.klix.ba/biznis/privreda/air-arabia-od-danas-povezuje-sarzu-i-sarajevo/160318076>, pristupljeno 12.4.2017.
- Klix.ba 4 (2016), „Pet godina od pokretanja Al Jazeera Balkans: Činjenica je sveta, a publika na prvom mjestu“ (FOTO), *Klix.ba* (11.11.2016), <https://www.klix.ba/biznis/pet-godina-od-pokretanja-al-jazeera-balkans-cinjenica-je-sveta-a-publika-na-prvom-mjestu/161110087>, pristupljeno 12.4.2017.
- Klix.ba 1 (2017), „Šeik Mohammed al Qasimi: Pravimo hotel O3 na Igmanu, ulagat ćemo i u zdravstveni turizam“, *Klix.ba* (24.3.2017) <https://www.klix.ba/biznis/investicije/seik-mohammed-al-qasimi-pravimo-hotel-o3-na-igmanu-ulagat-cemo-i-u-zdravstveni-turizam/170322063>, pristupljeno 9.9.2017.
- Klix.ba 2 (2017) "BBI i Securitas BiH donirali KCUS-u 22 pokretna kreveta" (FOTO), *Klix.ba* (12.6.2017), <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bbi-i-securitas-bih-donirali-kcus-u-22-pokretna-kreveta/170612092#1>, pristupljeno 12.6.2017.
- Klix.ba 3 (2017), „Qatar Airways traži 13 novih radnika za posao u Sarajevu i kabinsko osoblje za posao u Dohi“ *Klix.ba* (4.7.2017), <https://www.klix.ba/biznis/posao/qatar-airways-trazi-13-novih-radnika-za-posao-u-sarajevu-i-kabinsko-osoblje-za-posao-u-dohi/170704031>, pristupljeno 10.7.2017.
- Klix.ba 4 (2017), „Sarajevo povezano s Kuvajtom: Prvi avion Wataniya Airwaysa sletio na sarajevski aerodrom“ (FOTO), *Klix.ba* (13.7.2017), <https://www.klix.ba/biznis/sarajevo-povezano-s-kuvajtom-prvi-avion-wataniya-airwaysa-sletio-na-sarajevski-aerodrom/170713132>, pristupljeno 22.7.2017.
- Komorabih.ba. (2017), "Tržišta u fokusu: Zemlje Golskog zaljeva", *Infokom*, X:67.(april 2017), str. 27, http://komorabih.ba/wp-content/uploads/2017/05/Infokom_67.pdf, pristupljeno 10.7.2017.

- Lazarević, J. (2017), specijalni savjetnik potpredsjednika vlade i ministra trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije, "Arapska ulaganja u Srbiji", (E-mail autoru 23.5.2017)
- Levy-Carciente, S. (2017), "2017 International Property Rights Index" (Rep.) *Property Rights Alliance*, https://internationalpropertyrightsindex.org/admin/elfinder/connector?_token=N7N9E0eqbPjQTrYcLm-sV91YY9f2jILtWuuL5hHNd&cmd=file&target=fls2_SVBSSTIwMTdGdWxsUmVwb3J0LnBkZg, pristupljeno 23.7.2017.
- Lipse, Robert E. (2004), "Home-and Host-Country Effects of Foreign Direct Investment", u *Challenges to Globalization: Analyzing the Economics*, Ed.
- Robert E. Baldwin and L. Alan Winters (ed) (Chicago: U of Chicago Press, 2004), 333–382, <http://www.nber.org/chapters/c9543.pdf>, pristupljeno 20.5.2017.
- Malak Group Sarajevo (2016), „O nama. Malak Group Sarajevo“ (26.12.2016), <http://www.malak.ba/ba/#o-nama>, pristupljeno 9.9.2017.
- Ministarstvo sigurnosti BiH (2017), *MIGRACIONI PROFIL BOSNE I HERCEGOVINE za 2016. godinu*, http://www.msb.gov.ba/PDF/MIGRACIONI_PROFIL_2016_2BOS.pdf, pristupljeno 11.5.2017.
- Ministry of Tourism and Culture of Malaysia (2014), "About MM2H Programme", *MM2H Official Portal*, <http://www.mm2h.gov.my/index.php/en/home/programme/about-mm2h-programme>, pristupljeno 22.4.2017.
- Preporod (2017), "100 hiljada dolara za obnovu odjela dječije hirurgije kantonalne Bolnice", n.p. (11.11.2016), naslovna str., <https://preporod.com/sve vijesti/drustvo/teme/122-teme/5243-bihac-100-hiljada-dolara-za-obnovu-odjela-djecije-hirurgije-kantonalne-bolnice>, pristupljeno 16.4.2017.
- SEIC d.o.o. Sarajevo (2017), "About us. SEIC | South European Investment Company", n.d., <http://www.seic.ba/about.html>, pristupljeno 11.4.2017.
- Senabil d.o.o. Sarajevo (2016), "About Us – Senabil – Sarajevo", <http://senabil.com/about-us/>, pristupljeno 16.4.2017.
- Sharpley, R., Tefler, D.J. (2004), *Tourism and Development – Concepts and Issues* (Cromwell Press Ltd, 2004)
- Slobodna Bosna (2017), „SVJETSKA TURISTIČKA ORGANIZACIJA POTVRDILA: Porast broja turista u BiH višestruko iznad evropskog prosjeka!“, *Slobodna Bosna* (15.7.2017), http://www.slobodnabosna.ba/vijest/56291/svjetska_turisticka_organizacija_potvrdila_porast_broja_turista_u_bih_visestruko_iznad_evropskog_prosjeka.html, pristupljeno 22.7.2017. *Službene novine Federacije BiH* (2013), Zakon o stvarnim pravima – neslužbeni prečišćeni tekst, *Službene novine Federacije BiH*, 66/13 i 100/13, www.legalist.ba, n.p., n.d., <http://legalist.ba/wpcontent/uploads/2014/02/Zakon-o-stvarnim-pravima-FBiH-neslužbeni-precisceni-tekst.pdf>, pristupljeno 21.4.2017.
- Svjetski ekonomski forum (2017), *Izujestaj o globalnoj konkurentnosti 2016–2017*, str. 4, str. 7 The Fraser Institute (2017), *Economic Freedom of the World: 2017 Annual Report* (28.9.2017), <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom-of-the-world-2017-annual-report>, pristupljeno 1.10.2017.
- TRON System d.o.o. Sarajevo (2017), <http://tron.ba/?do=section&id=14&cat=2>, pristupljeno 20.5.2017.
- UNCTAD (2017), *WORLD INVESTMENT REPORT 2017 – Investor Nationality: Policy Challenges* (Rep.), http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2017_en.pdf, str. 226–228, pristupljeno 20.5.2017.
- UNITIC d.o.o. Sarajevo (2008), "O nama. Business Center UNITIC – Sarajevo", <http://www.unic.ba/bs/page.php?id=16&phpMyAdmin=797d1701be9e7ae60684db75e9c8979d>, pristupljeno 11.6.2017.
- Unković, S., Zečević B. (2006), *Ekonomika turizma* (Beograd: Ekonomski fakultet)
- Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine (2010), *www.pravosudje.ba*, n.p., n.d., pristupljeno 7.4.2017.
- Wise, P. (2014), „Sea, sun and easy visas lure China buyers“, *Financial Times* (8.10. 2014), <https://www.ft.com/content/d7c1b472-44a6-11e4-ab0c-00144feabdc0>, pristupljeno 11.5.2017
- World Bank Group (2017), *Doing Business 2017: Equal Opportunity for All. Washington, DC: World Bank. DOI:10.1596/978-1-4648-0948-4. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO*, <http://www.doingbusiness.org/-/media/WBG/DoingBusiness/Documents/AnnualReports/English/DB17-Report.pdf>, str. 5, 7, pristupljeno 13.5.2017.